

NÉMET PHILOLOGIAI DOLGOZATOK
SZERKESZTIK: PETZ GEDEON, BLEYER JAKAB, SCHMIDT HENRIK
XLIII.

A BUDAI JOGKÖNYV
(OFNER STADTRECHT)
HANGTANA

IRTA

DIDOVÁ CZ GYÖRGY

B U D A P E S T, 1930.

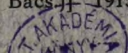
PFEIFER FERDINÁND (ZEIDLER TESTVÉREK)
NEMZETI KÖNYVKERESKEDÉSE

A NÉMET PHILOLOGIAI DOLGOZATOK

EDDIG MEGJELENT FÜZETEI:

(Von den in ungarischer Sprache verfassten und mit je einem deutschen Auszug versehenen Arbeiten zur deutschen Philologie sind bis jetzt folgende Hefte erschienen:)

- I. **Thienemann Tivadar:** Német és magyar nyelvújító törekvések. (Bestrebungen auf dem Gebiete der deutschen und ungarischen Sprachreform.) 1912. 1.50 P
- II. **Csaki Richárd:** Honterus János német iratai forráskritikai és nyelvészeti szempontból. (Quellenkritische und sprachliche Untersuchung der deutschen Schriften des Johannes Honterus.) 1912. 1.50 P
- III. **Dr. Hajek Egon:** Az erdélyi szász regényirodalom a XIX. század közepén. (Der siebenb.-sächsische Roman um die Mitte des 19. Jahrhunderts.) 1913. 2.50 P
- IV. **Roth Alfréd:** Tanulmányok (az erdélyi szász) Roth Dánielről. I. Roth Dániel élete. II. Roth Dániel regényeinek és novelláinak forrásai. [Studien über (den siebenb.-sächsischen) Romanschriftsteller) Daniel Roth; 1. Das Leben Daniel Roths; 2. Die Quellen der Romane und Novellen Daniel Roths.] 1913. 3.— P
- V. **Dr. Huss Richárd:** Az erdélyi szász nyelvjárástanulmányozás mai állása. (Der heutige Stand der siebenbürgisch-sächsischen Sprachforschung.) 1913. 2.— P
- VI. **Hollitzer Gyula:** Liszt Ferenc és a weimari irodalmi élet. (Frauz Liszt und das literarische Leben in Weimar.) 1913. 3.— P
- VII. **Schwarz Frigyes:** A soproni hienc gyermekdal. (Das Kinderlied der Hienzen in Sopron-Oedenburg.) 1913. 4.— P
- VIII. **Szentirmay Gizella:** Mörike Eduard: „Maler Nolten” című regénye. (Ed. Mörikes „Maler Nolten”.) 1913. 2.— P
- IX. **Czinkotszky Jenő:** Oswald újbányai jegyző német verses elbeszélése a XIV. századból. (Die deutsche Verserzählung Oswalds des Schreibers aus Ujbánya-Königsberg in Ungarn aus dem 14. Jahrh.) 1914. 2.50 P
- X. **Schwartz Elemér:** A rábalapincsközi (délbajor) nyelvjárás hangtana. [Lautlehre der (südbayrischen) Mundart zwischen der Raab u. Lafniz]. 1914. 3.50 P
- XI. **Trócsányi Dezső:** Humboldt Vilmos nyelvbölcsészete. (W. von Humboldts Sprachphilosophie.) 1914. 2.— P
- XII. **Kádár Jolán:** A budai és pesti német színházak története 1812-ig. Függetlenül a budai és pesti német színházak műsora 1783—1812. (Geschichte der Ofner und Pester deutschen Theater bis 1812. Als Anhang das Repertoire der Ofner und Pester deutschen Theater 1783—1812.) 1914. 3.— P
- XIII. **Moór Elemér:** A Toldi-monda és német kapcsolatai. [Die (ungarische) Toldi-Sage und ihre Zusammenhänge mit der deutschen Sage.] 1914. 2.— P
- XIV. **Koszó János:** Fessler Ignác Aurél élete és szépirodalmi működése. (Ignaz Aurel Fesslers Leben und schöngeistiges Wirken.) 1915. 2.50 P
- XV. **Mornau József:** A szeghegyi német (rajnai frank) nyelvjárás hangtana. [Lautlehre der deutschen (rheinfränkischen) Mundart von Szeghegy (Kom. Bács)] 1915. 2.50 P

germ. u.
0.2392/43.

NÉMET PHILOLOGIAI DOLGOZATOK
SZERKESZTIK: PETZ GEDEON, BLEYER JAKAB, SCHMIDT HENRIK
XLIII.

A BUDAI JOGKÖNYV
(OFNER STADTRECHT)
HANGTANA

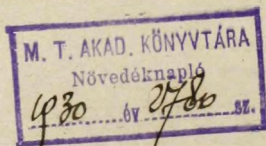
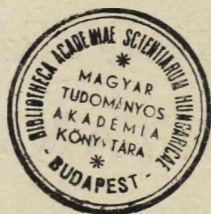
IRTA

DIDOVÁ CZ GYÖRGY

BUDAPEST, 1930.

PFEIFER FERDINÁND (ZEIDLER TESTVÉREK)
NEMZETI KÖNYVKERESKEDÉSE

166498

BEVEZETÉS.¹

Németországi és hazai jogkönyvek.²

A frank birodalom felbomlása után az újonnan alakult és hatalmassá lett Németországban a régi frank törvények és kapitulárek lassan feledésbe mentek. A joggyakorlat az élő szokásjog szerint folyt, iratlan törvények alapján. Kétségesebb esetekben szavahihető jogtudósok véleményét kérték ki.

A császárság és pápaság közötti hosszú küzdelmek nem kedveztek az állam egységének s nagyban hozzájárultak a területiális jogok kifejlődéséhez. Míg a császárok Itáliában harcoltak, a fejedelmek magukhoz ragadták birtokaikon a joggyakorlást, úgyhogy lassan a pénzügy is területiális lett.

A jogszabályok írásba foglalása csak a 13. sz.-ban kezdődik s az így keletkezett jogkönyvek nyelve eleinte latin s csak a század második felétől kezdve lesz bennük mindjobban uralkodóvá a német nyelv.

A legrégebbi németországi jogkönyv a *Sachsenspiegel*. Keletkezési ideje az 1220—1235. közötti időre tehető. Szerzője Eike von Repkow szász esküdt és lovag, ki művét először latin nyelven fogalmazta meg, majd Gr. Hoyer von Falkenstein megbízásából alsószászra dolgozta át. Eredetileg egymásután sorakozó cikkek sorozata, melyeket a 14. sz.-ban J. Buch három könyvre osztott. Maga a jogkönyv két részből áll: országos- és hűbéres jog, melyeket négy előző előz meg, a praefatio rhythmica (benne

¹ Munkámhoz Michnay Endre és Lichner Pál kiadását használtam (Ofner Stadtrecht von MCCXLIV.—MCCCCXXI. Pressburg 1845. Karl Friedrich Wigand). A példák utáni számok a lap, a fejezet és a sor számát jelölik, ahol az illető adat megtalálható. Az 1.—162. fej. példái a pozsonyi kézirat I., a további részek példái a pozsonyi kézirat II. írójától származnak. A későbbi időkből származó betoldásokkal külön foglalkozom.

² V. ö. Schröder, Brunner, Amira, Kaindl, Relković és Pukánszky idézett munkáit.

találjuk a mű címét: „Spigel der Saxen”), két prózai prologus s végül a szász úrrend születési jegyzéke, „von der Herren Geburt”. Latin eredetije elveszett, a legrégebb ránk maradt kézirat 1295-ből való. Főforrása Magdeburg és Halberstadt jogélete. Észak-Németországban nagy tekintélyre tett szert s nagy népszerűségét mi sem mutatja jobban, mint az, hogy felnémetre, latinra és lengyelre is lefordították. Ezenkívül különböző vidékek dolgozták át, saját viszonyaiknak megfelelően. Így keletkezett jogkönyvek a *görlitzi jk.*, a *Breslauer Landrecht*, a *hol-land Sachsenspiegel*, a *livländischer Spiegel* stb.

Délnémetországban, valószínűleg Augsburgban, a 13. sz. közepén keletkezik az első jogkönyv, a *Spiegel der deutschen Leute*, röviden *Deutschenspiegel*, mely erősen mutatja a *Sachsenspiegel* hatását. Nem szorítkozik törzsi jogra, hanem általános német jogot akar adni.

Ugyancsak a *Sachsenspiegel* hatását mutatja a *Kaiserliches Land- und Lehnrecht*, melyet a 17. sz.-tól kezdve *Schwabenspiegelnek* neveztek. Keletkezési ideje 1259—1274. Szerzője ismeretlen, valószínűleg papi ember, ki az egyházat nagy kiváltságokban részesíti. A *Sachsenspiegel*t általános német joggá dolgozta át, felhasználva a *Deutschenspiegel*ben meglevő átdolgozásokat is. A *Schwabenspiegel* hamarosan nagy népszerűsége tett szert, kiszorította a *Deutschenspiegel*t és számos kéziratban terjedt el.

Nagyobb önállóságot mutat a *Kleines Kaiserrecht* 1326—1340-ből, ismeretlen szerzőtől. Az egész kereszténység jogait igyekszik összefoglalni.

A német városi élet kialakulása a germán törzsi életben gyökerezik, az államtól való elkülönülés azonban még a frank birodalomban sem következett be. Az I. Henrik, I. Ottó, II. Konrád alatt kivívott állami egység sem kedvezett az országon belüli elkülönüléseknek. A városok eredetileg nem is rendelkeztek külön jogi hatáskörrel, lakosaik különféle jogok szerint éltek. A szabadok (*Freie*) a *Landrecht*t, a szolgák (*Ministerialen*) a *Dienstrecht*-et, a jobbágyok (*Hörige*) pedig a *Hofrecht*t követték. A hűbéres és hűbérúr közötti viszonyt a *Lehnrecht* szabályozta. Lassanként azonban, a városi élet nagyobb fellendülésével, a város urainak immunitásából, különösen a vásári ügyek elintézésére, külön városi bíróság alakult. Ezzel indul meg a

városok jogi önállósulása s az a kiegyenlítő törekvés, mely a város különböző rétegű lakosait, mint szabad, jogilag egyenlő polgárságot egyesíti. Észak- és Közép-Németországban a városi jogot a 12. sz. második felétől kezdve Weichbild-nek nevezik (wich = vicus + ófn. *bilida).³ A városjogok kialakításában egyes városok vezető szerephez jutottak, jogszabályaikat más városok is átvették, úgyhogy gyakran igen kiterjedt városi jogcsaládok keletkeztek. Legtekintélyesebbek a magdeburgi, lübecki, eisenachi és a Majna melletti frankfurti jogcsaládok. Az összeköttetés anya- és leányváros között továbbra is megmaradt s kétségesebb ügyekben az anyaváros mint felső bírósági fórum is szerepelt (Oberhof).

A 13. sz.-ban megkezdődik a városi jogok írásba foglalása is, városi jogkönyvek alakjában. E jogkönyvek legrégebb forrásai azok a privilegiumok, melyekkel a király vagy a városa tüntette ki városait. Ezekhez járulnak: a város szokásjoga, az esküdtek mondásai (Schöffensprüche) s más jogkönyvekből átvett, a város saját viszonyaihoz alkalmazott részek. A hivatalos jogkönyvek mellett gyakran találunk magánosok által készített gyűjteményeket is.

Ugyanúgy, mint az országos és hűbéres jognak, a városi jognak is Szászországban találjuk első irodalmi feldolgozásait. Ezek közül különösen a *magdeburgi jogot* kell kiemelnünk. A Magdeburg városa részére készített jogi feljegyzések tulajdonképpen igen csekély számúak. Sokkal jelentősebbek ezeknél a leányvárosok részére kiadott utasítások s a magdeburgi esküdtszéknek fellebbezési ügyekben adott döntései. A magdeburgi jog így igen széles kiterjedésnek örvendett. Ostfalen legtöbb városa, Brandenburg, Meissen, Lausitz, Szilézia, Lengyelország és a Szent János lovagrend poroszországi vidékei Magdeburg joga szerint éltek. Jelentékeny hatást gyakorolt ezenkívül a cseh-morva városjogokra is. — Jelentősebb feldolgozásai: a *Sächsisches Weichbild* (13. sz.), két különálló részből. Lefordították latinra, lengyelre és csehre is. A *Meisseni jk.* (14. sz. második fele), melynek 15. sz.-i átdolgozása az *Eisenachi jk.* *Die Blume von Magdeburg* (1386 körül). Szerzője Nikolaus Wurm, ki művét később átdolgozta *Blume des Sachsenspiegels*

³ Kluge: Etym. Wb. Ófn. *bilida = jog, törvénykezés. Kfn. wichbilde.

címen. *Das systematische Schöffenrecht* (14. sz. közepe). Ennek egyik recenziója az ú. n. *Alter Kulm*, mely a 14. sz. végén a poroszországi Kulm-ban keletkezett, a Schwabenspiegelből vett pótlásokkal. *Die Magdeburger Fragen*, mely a magdeburgi bírósághoz fellebbezési ügyekben intézett kérdések s a rájuk adott feleletek gyűjteménye. *Die neun Bücher Magdeburger Rechts* (1400—1402), szerzője Walther Ekhardi.

Észak-Németországban a magdeburgi jog mellett nagy elterjedésnek örvendett még *Lübeck* joga.

Önálló helyet foglal el *Freiburg* jogkönyve, mely a Felső-Rajna vidékén és Svájcban hódított. Keletkezési ideje 1296—1307.

A délnémet jogkönyvek közül nevezetesebbek: a *Bécsi jk.* (14. sz. második fele). Hatást gyakorolt a cseh-morva városjogokra is, de csak mérsékelten. A bécsi jog alapján keletkezett *Iglau* város jogkönyve a 14. sz. elején, először latin nyelven, majd a század végén német fordításban is. Elterjedt egész Cseh- és Morvaországban s mintájára alakultak a *prágai*, *brünni* és *selmeci* jogkönyvek. Magánszorgalom eredménye a *Bécs-Ujhelyi jk.*, a 14. sz. második feléből.

A magyarországi német városok betelepült lakosai természetesen magukkal hozták régi hazájuk jogszokásait s azokat a magyarországi viszonyokhoz alkalmazva, királyainktól kapott kiváltságaikkal együtt foglalták jogkönyvekbe már a 13. sz.-tól kezdve. Nagyban hatottak jogkönyveikre ezeken kívül még a *Sachsenspiegel* és a *Schwabenspiegel*, melyekből több példányt találhatunk régi hazai könyvtárakban, a szomszédos osztrák és morva vidékek jogkönyvei, valamint a magdeburgi és egyéb szász jogszokások, melyek főképp felvidéki városainkban terjedtek el. A 14. sz.-tól kezdve mind erősebben érezhető a délnémet jog hatása, mely lassan kiszorítja a magdeburgi jogot is.

Kevésszámú fönmaradt jogkönyveink közül időbeli sorrendben következnek egymás után: a *Selmeci jk.* Városi- és bányajogot tartalmaz. Ez utóbbit IV. Béla korában szerkesztették s mintája lett a felsőmagyarországi bányavárosok bányajogának is. Négy kéziratban maradt fenn, melyek közül kettő a 14. sz. első feléből, egy a 16. sz. elejéről (1513-ban erősítette meg II. Ulászló), az utolsó pedig a 17. sz. közepéről származik. Forrása a morvaországi *Iglau* város latin nyelvű jogkönyve,

melyet gyakran szórul-szóra fordít. — A szepesi szászok jogát tartalmazza a Villkür der Sachsen in dem Zips, röviden *Zipser Willkür*. 1370-ben erősítik meg. Négy kéziratban maradt fenn, melyek közül legrégebb a szepes-szombati, a 15. sz. első feléből. A legnagyobb terjedelmű a löcsei kézirat, mely 1540-ből való. A másik két kézirat a 16. sz. elejéről való. Főforrása a Sachsen-spiegel. — Az ú. n. *Pozsonyi Zsidó jk.* Pozsony városának legrégebbi statutuma, 1371-ből. A pozsonyi zsidók jogát tartalmazza. A pozsonyi *polgárság jogkönyve* két kéziratban maradt fenn, melyek a 15. és 16. sz.-ból származnak. Tartalmuk szerint két részre oszlanak. Az első rész egyházi, római és hűbéri jogot, a második pedig városi jogot és tárnokjogi cikkeket tartalmaz. Forrásai délnémet jogkönyvek. Sokat merít Bécs városi jogkönyvéből is. — Az erdélyi szászok jogkönyve a 14. sz.-ból származó *Altenberger-kódex*. Tartalmazza a Schwabenspiegel Landrecht-jét, a Magdeburger Weichbildrecht-et és az iglauri városi- és bányajogot. A hazai viszonyokhoz csak igen csekély mértékben alkalmazkodik.

Városi jogkönyveink között azonban legnagyobb jelentőségű Buda város törvénykönyve, az *Ofner Stadtrecht*.

Okiratok bizonyossága szerint Óbudán és Pesten már a 13. sz. elején lagnak németek, kik Salamon Ferenc szerint⁴ a 12. sz. közepe táján telepedtek le s fajilag flandriaiak és szászok voltak. Különösen a balparti város, Pest, fejlődik rohamosan, úgyhogy a tatárjáráskor Rogerius „magna et ditissima theutonica villa“-nak nevezi. A tatárpusztítás azonban csaknem teljesen elnépteleníti az addig oly virágzó városokat s új betelepítésre van szükség. Ezzel Budának és Pestnek életében új korszak kezdődik. Az új bevándorlók kisebb csoportokban⁵ foglalják el a régiek helyét, kiktől fajilag is különböznek. Dél-németek,⁶ valószínűleg a bajor-osztrák nyj.-hoz tartoznak. Városi okirataik és jogkönyvük legalább is erre engednek következtetni. Pest 1244-ben szabadságlevelet kap, az aranybullát, mellyel a király kedveskedni akar az új betelepülteknek. A Duna balpartjáról már korán megkezdődik az áttelepedés a jobb partra, ahol a Gellért-hegy tövében új kikötő-város kelet-

⁴ Salamon: Budapest története II. 127. l.

⁵ Salamon i. m. II. 191. l.

⁶ Pukánszky i. m. 30. l.

kezik, Pest minor, melyet már az 1244.-i szabadságlevél is megemlít. Mindhárom várost azonban nemsokára felülmulja Új-Buda (Neu-Ofen), melyet IV. Béla alapít 1247-ben a Duna jobb partján, az új pesti hegyen. Az új város Pest szabadságlevelét is megkapja s ez lesz jogkönyvének, a későbbi Ofner Stadt-rechtnek is az alapja. A város kezdetben tiszta német, bírója, írnoka csak német származású ember lehet s az esküdtek között tíz német mellett csak kettő a magyar. A város virágzó életét csak a török uralom zavarta meg, mely teljesen megsemmisítette a környező városok német lakosságát is, úgyhogy ismét új betelepítésre volt szükség. Ekkor költöztek be Buda és környékének bajor-osztrák nyj.-t beszélő mai lakói.⁷

Munkánk tárgya a tatárpusztítás után alapított Buda városának jogkönyve, melyet Zsigmond uralkodása alatt szerkesztettek a 15. sz. első évtizedeiben. Jogkönyvünk két kéziratban maradt fenn, melyek közül a régebbi s valószínűleg maga az eredeti példány, a pozsonyi ev. egyházközség tulajdona s jelenleg az ú. n. konventiroda érem-termében őrzik. A másik, egykori tulajdonosáról Cromer-kódexnek nevezve, a pozsonyi kódexről, a 16. sz. közepe táján készített másolat s jelenleg a Székesfőváros tulajdona. A pozsonyi kézirat hatalmas folio, bőrrel bevont fatáblákkal, melyek közepén és sarkain rézpántok díszelnek. Az első fedőlap belső oldalán színes rajz áll, mely egy lovagot ábrázol, amint kezében almát és pálcát tart. Mellette címer. Nehezen olvasható írással a következő szöveg: „Ihro zu Hungern vnd Beham etc. Ku. Mt. Rat oberster Ernhold Paul Osterreicher“. Utána: „Es gehordt vil — zun Dern“ a lap alján idegen kéz írása: „Diss Buech hat der Ersam ... Thoman Reichentaller des Rat ... geschenckht 1559.“⁸ (Reichentaller pozsonyi esküdt és polgármester.⁹ Az első lapon mindjárt fent kezdődik a B. Jk., az első sorok féldoldalas hasámban írva, díszes, vörös betűkkel: In dem gegñwurtigñ puchleyn ..., aztán kisebb, egyszerűbb fekete betűkkel folytatva, végigírva az egész oldalt: Dÿ himlisch guetigkait ... A 2/a lapig az író egy sorban végigírja az egész oldalt. A 2 b

⁷ A Buda történetéről írt részeket v. ö. Kaindl: *Gesch. der Deutschen in den Karpathenländern*. Gotha, 1907. II. k. 129—131. l.

⁸ Michnay bev. XIV. l. 11. jegyz.

⁹ U. o.

lapon két-hasábos írás következik, mely egész a könyv végéig megmarad. A jogkönyv szövegében három írást lehet megkülönböztetni. Az I. kéz írása szép, könnyen olvasható, egyenesen álló gót betűkkel. A fejezetek elején pár sort vörös betűkkel ír. A mondatok első szavának nagykezdőbetűjét a 12/b lapig állandóan vörös vonással húzza át. A további részekben ezen át-húzások csak ritkán merülnek fel. A Register 399. fejezeténél abbanhagyja az írást s csak a tulajdonképeni jogkönyv szövegénél folytatja. Az általa üresen hagyott helyen későbbi, 1500-ból való kéz folytatja a Registert, aki a kódex 1—90. lapjait is megszámozza s a Register fejezetcímeihez bejegyzi a hozzájuk tartozó lapszámot is. Ugyancsak tőle származik a jogkönyv végén 1500-as évszámmal ellátott betoldás. Az I. kéz az 50/a lap első szakaszában fejezi be írását s a második szakaszban fent kezdi a II. kéz. A két írásmód közötti különbség nem nagy, az első pillantásra alig észrevehető a változás. Egyes betűk mindkét írásban egészen egyformák: *a, e, i, u, m, n* stb., *d, w, s* stb. azonban már különbözök. A II. kéz írása már nem olyan gondos és tiszta, mint az első. Nagyon szereti a hatalmas kacskaringókat, melyekkel néha a lap egész szegélyét tele-rajzolja. S különösen nagy a két írás közötti ortografikus eltérés. A II. kéz sokkal következetlenebb, mint az első. Hangjelölései sokszor teljesen eltérők (kfn. *z : cz, tcz* stb., kfn. *k : ch, c* stb.) A kfn. *ie, ou, uo* stb. diphtongusoknál gyakrabban használja a monophongizált *i, u* stb. alakokat, mint az I. kéz. Nagyobb mértékben kiterjedt nála a mássalhangzóhalmozás s különösen feltűnő nála egyes középnémet sajtáságok gyakori alkalmazása, melynek alapján Czvengros Béla a II. író nyelvjárását keleti középnémetnek tartotta.¹⁰ A két író között azonban dialektikus eltérést megállapítani szükségtelen. Abból, hogy a II. kéznél sok középnémet vonást találunk nem lehet mindjárt nyelvjárási különbözősége következtetnünk. A középnémet vonásokat ortografikus természetűeknek is vehetjük s a prágai kancellária hatásával magyarázhatjuk. (I. Ortográfia). A kfn. *pf* affrikata

¹⁰ Czvengros Béla foglalkozott ezideig nyelvészeti szempontból a B. Jk.-vel, az 1913/14. tanévben jutalmat nyert egyetemi pályamunkájában. „Buda város XV. sz.-i jogkönyvének nyelvi sajtáságai“ címen. V. ö. Acta Reg. Scient. Universitatis Hung. 1913—14. II. füzet 110.—113. lapján Petz Gedeon bírálatát. A kézirathoz nem jutottam hozzá.

általános *ph* jelölése szintén nem lehet döntő, hiszen a 15. sz. első évtizedeiben ez az általános írásmód a soproni, pozsonyi és ausztriai városi okiratokban is.¹¹ *ph* jelölést használ az I. kéz is s emellett mindkét kéznél szórványosan *pf*-et is találunk. (Pl. I. kéz: *pflichtig* 36. 18. 2., *pfandt* 53. 50. 6. 7. 8. stb. — II. kéz: *pfarrer* 107. 173. 1., *pfarrers* 107. 173. 2., *pfennig* 109. 181. 3., 110. 183. 3. 4. 6., *pfünten* 208. 414. 5. stb.). S hogyan magyarázzuk a II. kéz keleti középnyelvi nyelvújításában az *ai* < *kfn. ei* diphtongust?¹² — A két író tehát csak ortografikus különbségek választják el egymástól. A fokozott mássalhangzó-halmozás későbbi időre utal, a középnyelvi vonások gyakorisága pedig a prágai kancellária nagyobb mértékű hatására.

A fejezetek számozása a pozsonyi kéziratban teljesen hiányzik. Egyes fejezeteknél csak a címet találjuk s utána üres helyet az esetleges későbbi beírás számára. Így pl. a 114., 115., 117., 118. fejezeteknél.

A 86/b lapon végéz a II. kéz. A 87/a—88/a lapokon későbbi betoldásokat találunk, nehezen olvasható, halvány írással: 1500-ból (a Register befejezőjének az írása), 1453-ból (Bäcker-limitation), 1502 és 1503-ból (Process der Pesther mit den Ofnern um das Stapelrecht).

Hét üres lap után Müglein krónikája következik, ugyanolyan fölfelé álló gót betűkkel, díszes kék-vörösre festett kezdőbetűkkel.

A papír vízjegye ökörfej, fölötté korona és egyszerű kereszt.¹³

A második kézirat a Cromer-kódex, mely nevét egykori tulajdonosáról, Cromer Lénárdtól vette, ki 1557-ben lett kassai polgár s később a főbíróságig (judex) emelkedett.¹⁴ A kódex alakja folio, kötése papír. Az első fedőlap belső oldalán latin bejegyzés: Sum Leonarti Cromer Civis et iurati Notarii Civitatis

¹¹ V. ö. Vitéz Házi Jenő: Sopron szab. kir. város története. Sopron, 1921— I. 2. és I. 3. kötetekben levő leveleket, pl. Sopron 1410. (I. 2. 26. sz.), 1427. (I. 2. 389. sz.), Pozsony 1421. (I. 2. 229., 230. sz.), Gumpoldskirchen 1410. (I. 2. 27. sz.) stb.

¹² V. Moser: Einführung in die frühnhd. Schriftdialekte. Halle, 1909. 21. l.

¹³ Michnay bevezetése.

¹⁴ Relkovič Néda: Buda város jogkönyve. Budapest, 1905. Bev. 19.—21. l.

Cassovien. Scriptus anno 1560.¹⁵ Az első 14 üres lap után következik 66 és fél lapon a jogkönyv szövege. A másolás legnagyobb részét egy író végezte, csak a 34. lap származik idegen kéztől. Az írás könnyen olvasható, gót betűs. A Register hiányzik, csak a címét találjuk meg a 6. lapon. A fejezetekre osztás itt is megvan, a lapok számozása azonban hiányzik. A kódex utolsó lapjain későbbi bejegyzések vannak.

A B. Jk. tartalom szerint négy részre oszlik: az első rész szól a város kormányzatáról, a második a kereskedők és iparosok jogairól, a harmadik a városi igazságszolgáltatásról s a negyedik az idegen kereskedőknek Buda városához való viszonyáról. Mély vallásosság és középkori szigor jellemzi minden sorát. Feltűnő benne az a szigorú megkülönböztetés, melyben a város német lakosságát részesíti az idegen származásúakkal szemben.

A B. Jk.-t Michnay Endre és Lichner Pál, a pozsonyi ev. liceum tanárai, adták ki 1845-ben. Cím: Ofner Stadtrecht von MCCXLIV—MCCCCXXI.¹⁶ Alapul a pozsonyi kéziratot veszik s csillagos jegyzet alakjában közlik a Cromer-kódex variánsait. Az eredeti szöveget a lehetőség szerint hűen adják vissza s csak ott térnek el tőle, ahol nyilvánvaló helyesírási hibák a szöveg értelmességét veszélyeztetik. Ezenkívül a könnyebben való érthetőség szempontjából írásjeleket alkalmaznak, több nagykezdőbetűt kicsivel cserélnek föl, az ŷ és ŷ ékezeteket elhagyják, több rövidített alakot kiegészítve adnak, a fejezeteket számokkal látják el s tőlük származik a Prologus címszó is. A könyvet István, ausztriai főhercegnek ajánlják. Német nyelvű bevezetésben a B. Jk. kéziratait, keletkezését és egyéb vonatkozásait ismertetik. A jk.-ben található legrégebb jogi elem szerintük IV. Béla nagy szabadságlevele (innen a könyv címében az 1244— évszám). Régebbi elemeket emlékek hiányában nem mutathatunk ki, bár bizonyára vannak benne olyan részek is, melyek visszanyúlnak a magyarországi városalapításokig. A jk. összeállítása Zsigmond alatt történt, két részletben: 1—162. fej.

¹⁵ Michnay bevezetéséből.

¹⁶ A kéziratok cím nélküliek, az Ofner Stadtrecht elnevezés a szövegben fordul elő, a Reg. címében és az 1. fej.-ben: rechtpuech nach Ofner statrechten.

1413-ig, a többi 1421-ig.¹⁷ Azt, hogy a munka milyen célból készült, nyilvános vagy magánhasználatra-e, nem tudjuk eldönteni. Az Előszó magánvállalkozásra vall. Valószínűleg az akkori városi őrök gyűjtötte egybe és rendszerezte a különböző okiratokban és városi jogkönyvekben talált anyagot. A ki nem töltött, de címmel ellátott helyek bizonyítják egyrészt a pozsonyi kézirat eredetiségét, másrészt pedig azt, hogy az anyag elrendezésénél a jk. írója más jogkönyveket is felhasznált. A Register mutatja, hogy az egész jk. terve az első rész írójától származik. — A jegyzetek közt a B. Jk.-vel párhuzamos helyeket közölnek külföldi és hazai jogi emlékekből, melyek gyakran a lap legnagyobb részét elfoglalják. A 221—268. lapokon függelék alakjában közlik a Zipser Willkür-t, a löcsei kézirat alapján, királyi privilegiumokat és szabadságleveleket s a pozsonyi kézirat későbbi betoldásait. A kiadást szótár zárja le, mely a jk. szokatlanabb szóalakjait magyarázza.

A B. Jk. kiadóival szemben Salamon Ferenc a pozsonyi kézirat eredetiségét tagadja.¹⁸ Véleménye szerint a Hye hebet sich an das rechtpuech *nach Ofner statrechten* a jk. elején és a Reg. címében, azt bizonyítják, hogy a kódex csak másolat más németajkú város részére. Salamon szerint az eredeti jk.-ben mindkét idézett hely így hangzanék: „Itt kezdődik Buda törvénykönyve.” A címekekkel ellátott s a Reg.-be is felvett üres helyek is a kézirat másolat voltát bizonyítják. „A másoló elégnek tartotta a kevésbé fontos helyeknél csak a tárgyat megjelölni.” Az egész rész kiírása az illető város szempontjából nem volt fontos (pl. a polgárok várőrségi szolgálata, a kulcs és ágyúk őrzése, mely részeket Buda jegyzője nem hagyhatta volna el). Hivatkozik ezenkívül a kódex külső alakjára, mely az 1440—1490 közötti időre vall s végül arra a körülményre, hogy a budai városi levéltár a mohácsi csata előtt elpusztult s így

¹⁷ Az 1413-as évszámra a 31. fej.-ből következtetnek (a pestiek bíróválasztásából). Az 1421-es évszám a IV. Rész első fej.-ében fordul elő: Nach Christi gepürth tausent vierhündertt darnach in dem eyn vnd zweingsten iar des nechsten suntágs vor sand Cathereintag habenn dye ersamen herren Caspar Bernhart, dye selb zeit richter, vnnd der ráth der Tewtschen ... ausz den altenn irenn rechten, hant festen vnnd freitumb eigentlich gesehen vnnd fünden, vnnd seyn ... dysz vber eyn worden, als her nach geschriben stet.

¹⁸ Salamon i. m. III. k. 83—84. l.

eredeti budai oklevél az ezt megelőző korból alig maradt ránk. — Ezen érvek azonban a legkevésbé sem meggyőzőek. A Hye hebet sich an ... kezdet lehet régies írásmód, melyet az eredeti jk.-nél is alkalmazhattak s nem következik belőle az, hogy a pozsonyi kézirat másolat, legkevésbé pedig az, hogy idegen város részére készített másolat. A pozsonyi kódexban nyomát sem találjuk semmiféle idegen városra való utalásnak, benne minden sor a budai polgároknak szól. S hogyan magyarázza Salamon Ferenc a pozsonyi kézirat 1453-, 1500-, 1502- és 1503-ból való betoldásait, melyek szintén csak a budaiakra vonatkoznak s a városnak olyan, mondhatnánk személyi ügyeire, melyek idegen várost alig érdekelhettek (pl. a budaiak civódása a pestiekkal a Stapelrecht felett, melynek egyes kitételei, pl. a pestieket tudatlanoknak (vnbeissen) nevezi stb., világosan mutatják, hogy csak budai embertől származhatik). A címeikkel ellátott, üresen hagyott helyekből pedig a B. Jk. kiadói már ugyanolyan joggal a pozsonyi-kódex eredetiségére következtettek. Végül Salamonnak az az érve, hogy a kódex külseje az 1421. évnél későbbi időre vall, szintén nem a kódex eredetisége ellen szól, hanem csak azt bizonyítja, hogy a jk. szerkesztése az eddig tartott időnél egy-két évtizeddel későbbre teendő (s én itt főképp a jk. ortografiájára gondolok, melyet valóban szinte lehetetlen az 15. sz. harmadik évtizedének elejére illeszteni). A szerkesztés idejét eddig a IV. Rész első fej.-ében található 1421-es évszám alapján ez évre tették. Azonban semmi jogunk sincs arra, hogy a budai tanács e fejezetben olvasható 1421.-i határozatával egyidejűnek vegyük a jk. szerkesztését. A jk. írója e határozatokat régebbi iratokból is másolhatta. Lehet, hogy jogkönyvünk valamelyik előkelő budai magánember számára készült s így magyarázhatjuk azt is, hogy a kódex megmenekült attól a pusztulástól, mely a budai városi levéltár iratait megsemmisítette.

A Budai Jogkönyv forrásai és hatása hazai városainkra.

A pozsonyi kézirat első részének írója s az egész B. Jk. valószínű szerkesztője, a következőkben jelöli meg forrásait: Hye hebet sich an das rechtpuech nach Ofner stat rechten, vnd mit helet in etlichen dingen oder stugken Maidpurgerischem

rechten. Vnd ist geschriben nach allen ausgesprochen vrtailen vnd nach gueter, löblicher gewonhait vnd allermaisten nach sag hantfestlicher prieff, damit dy selbe Ofenstat gestiftt, gefreyet vnd pegabet wardenn ist von manigen künigen vnd fürsten des lands zu Vngeren.¹⁹ A mintát tehát szerinte a magdeburgi jog szolgáltatta. (Ugyanígy Schröder: Lehrbuch der deutschen Rechtsgeschichte 742. lap.) Ehhez járultak a budai szokásjog s a magyar királyok alapító és privilegiumokat adományozó levelei. Az egyes helyeken a B. Jk. írói állandóan utalnak a megfelelő privilegiumokra: als in privilegio kunig Bele, Lasla etc., a kiadók pedig jegyzet alakjában közlik az illető okleveleket. A privilegiumokat adományozó királyok: II. Endre, IV. Béla, IV. László, III. Endre, Károly Róbert, Nagy Lajos, Zsigmond.

Az újabb kutatók közül Relković Néda foglalkozik részletebben a B. Jk. forrásaival. Főforrásnak a Sachsenspiegel-t találja s innen magyarázza a B. Jk. egyes helyeinek gyakran szórul-szóra való megegyezését a magdeburgi és hallei joggal. 76 lapon keresztül (31.—107.) párhuzamosan egymásmellé állítja a B. Jk. egyes helyeit külföldi és hazai német jogkönyvek és jogszabályok megegyező részeivel. Tárgyi, szóbeli, gondolati egyezéseket és hasonlóságokat talál a németországi jogkönyvek közül a Sachsenspiegellel, a magdeburgi és hallei joggal, a Schwabenspiegellel, a freiburgi (breisgauri) joggal (1120-ból, latin), az 1356.-i sziléziai országjoggal, az iglauri jk.-vel, a bécsi városi jk.-vel, a Wiener Eisenbuch-hal (15. sz.), 1221—1230.-i bécsújhelyi törvényekkel, 1221—1244.-i bécsi törvényekkel, II. Frigyes herceg 1244.-i osztrák területi törvényével, egy 1244.-i haimburgi törvénnyel, IV. Rudolf 1364.-i oklevelével, Albrecht és Rudolf hercegek 1366.-i oklevelével, egy 1375.-i bécsi oklevéllel, a Lex Baiuvorum-mal (15. sz.), az 1192. regensburgi törvénnyel, a nürnbergi tanácssterem ajtajának feliratával (esküforma), a Lex Alamannorum-mal, a reichenauri joggal, a Jura Tremonens.-val és a seligenstadti joggal. A hazai jogkönyvek és oklevelek körül a Selmeci jk.-vel, a szepesi joggal, a pozsonyi zsidó jk.-vel, Pozsony város 1400-ból való levéltári protocollumával, a pozsonyi városi jk.-vel, a pozsonyi tárnoki

¹⁹ 27. lap, 1. fej.

cikkekkkel s a pozsonyi bormérési szabállyal, IV. Béla 1244. okl.-vel, IV. László 1276. okl.-vel, az 1279. budai zsinat határozatával, Nagy Lajos 1382. Nagy-Szeben részére írt okl.-vel, Zsigmond 1401., 1403. okl.-vel s 1405. II. decr.-val, az 1404. kassai törv. jogsz.-lyal, Eberhard zágrábi püspök Ivanich városa részére adott 1406. okl.-vel s Késmárk 15. sz.-i törv. jogsz.-val.

A B. Jk. hatását illetőleg főképen a magyar tárnokjogot (ius tavernicale) kell kiemelnünk, azaz azon jogszabályokat, melyekkel a tárnoki szék királyainktól kiváltságokban részesített tárnoki városaink fölött fellebbezési ügyekben igazságot szolgáltatott. A sedes tavernicalis feje a tárnokmester (magister tavernicorum), ki az Árpádok korában a királyi kincstár kezelője és öre volt s e mellett ítélkezett a királyhoz panaszra jövő felek között is. Az Anjouk korában kettős hivatalából csak a bírót tartotta meg, a kincstári teendők pedig a főkincstartóra szállottak. A 15. sz.-ban kiválik a királyi kúriából s attól függetlenül, mint külön bírói hatóság intézi a szabad királyi városok fellebbezéseit. Székhelye Buda marad. A tárnoki jogszabályoknak különböző korból származó feljegyzéseit Kovachich állította össze 1803-ban „Codex authenticus juris tavernicalis” címen.²⁰ E jogszabályokhoz az alapot a B. Jk. s általában Buda város jogélete szolgáltatta, amint azt a Relković Nédánál felsorolt számos és terjedelmes, tárgyilag megegyező és hasonló részek kézzelfoghatóan bizonyítják.²¹

Hasonlóképen, mint Németországban láttuk, Buda városának is megvoltak jogi tekintetben a maga leányvárosai. Az árpádházi uralkodók alatt még Székesfehérvár joggyakorlata adta a mintát a különböző városoknak adományozott privilegiumoknál, a vegyesházi királyok alatt azonban mindjobban előtérbe nyomul az ország fővárosának, Budának a városi joga. 1204—1235 közt Garamszentbenedek, 1263-ban Füzítő, 1265-ben Komárom, 1291-ben Désakna és 1297-ben Sopron számára adott privilegiumokhoz már részint vagy teljesen Buda privilegiumai adják a mintát.²² Később az országos vásártartást, a vámszedést, vámmentességet stb. is Buda város mintájára szabályozzák

²⁰ Timon 678., 679.

²¹ A jus tav.-ról tanulmányt írt Wenzel: A XV. sz.-i tárnoki jog. 1878.

²² Iványi: Debr. és a budai jog. 13.

királyaink. Így a következő városokban: Bártfa, Brassó, Désakna, Eperjes, Galgóc, Garamszentbenedek, Kassa, Kisszeben, Körmöcbánya, Pozsony, Rimaszombat, Szent László, Szécsény, Trencsén, Ujlak, Zágráb és Zsolna.²³

Tipikus leányvárosa volt Budának Debrecen, mely szabadságlevelét 1405-ben Zsigmondtól kapta.²⁴ E szabadságlevél értelmében Debrecen joggyakorlata mindenben a budai városi jogot tartozik követni s abban az esetben, ha a peres felek nem lennének megelégedve a debreceni tanács ítéletével, ügyüket fellebbezhetik a budai bíróság vagy pedig a tárnokmesteri szék elé.²⁵ A budai városi bíróság itt tehát mint felső igazságszolgáltatási fórum szerepel. Hogy fellebbezések valóban történtek s hogy mennyire szokásossá váltak a debreceni népnél, azt legjobban az bizonyítja, hogy még 1548-ban is történt fellebbezés, amikor pedig Buda már török kézen volt s Debrecenben kezdett szokásba jönni a földesúri székhez való fellebbezés.²⁶

²³ Iványi: Debr. és a budai jog. 13.

²⁴ U. o. 6.

²⁵ U. o. 7.

²⁶ U. o. 19.

HELYESÍRÁS.

Az egész korai-újfelnémet (frühneuhochdeutsch) időre jellemző sajátság az ortográfia ingadozása. Mindenütt nagy következetlenség, pontatlanság.

A következőkben röviden vázolom a B. Jk. ortográfiáját a pozsonyi kézirat alapján.

Mindkét író gót betűket használ.

Nagy kezdőbetűt írnak: pont után mondat elején, tulajdonneveknél és a belőlük képzett mellékeveknél, magasabb foglalkozást jelentő főneveknél. Példák: *Ofenstat*, *Maidpurgerischem rechten*, *Tarnakmaister*, *Lantherren*, *Richter*, *Ratman* stb. Egyébként teljesen következtelen a használata, néha pl. ilyen szavakat is nagy kezdőbetűvel írnak, mint *Er* : Ehre, *Obristen*, *Der* stb.

Írásjeleket egyáltalán nem használnak. Mindkét kéz csak a pontot ismeri, melyet mondatok végén meglehetősen következetességgel alkalmaznak.

Elvlasztó jelek: „ az első és „f a második kéznél.

Az umlaut jelölése az illető vokális fölé helyezett dült s alakú hullámos görbe (~) az első és a mai jelölésnek megfelelő " a második kéznél.

A gyakran előforduló rövidítések jelölése:

—er : ' pl. od' 27. 1. 3. mein' 28. 2. 3. d' : der 105. 167. 2.

—e(n) : ∞ ∞ ~ pl. zechtñ : rechten 27. 1. 3. Vngerñ 27. 1. 6. Gegñwurtigñ 1. 1. 1.

—n : ~ ~ pl. ainē 28. 2. 2. verpringug 1. 1. 2.

—m : ~ pl. eynē 136. 246. 1.

(A kiadók a rövidített alakokat kiegészítve adják.)

Sajátos hangjelölések: v jelöli a szókezdő u-t : vnd 28. 2. 2. Vnd 29. 2. 1. 3. vnchristenlichen 29. 2. 4. vbelter 29. 2. 8. vber 34. 12. 3. — u vagy ü v helyett szó belsejében vagy összetételekben a második tag elején: purggrauen 38. 24. 5. priuilegio

38. 24. 9. *daruon* 36. 20. 5., 52. 49. 5. *zuuerhören* 46. 40. 5. *früelich* 54. 51. 4. *vnüerruckt* 119. 204. 4. *driualtikait* 122. 211. 2. — *y* egész következetlenül jelöli az *i*-t vagy a félhangzó *j*-t, szó elején, közepén és végén:²⁷ *ymer* 28. 2. 2. *von ym* 28. 2. 3. *yetzlichen* 29. 2. 1. *dy* 29. 2. 7. *meinayder* 29. 2. 7. *nyemant* 29. 2. 10. *sey* 29. 2. 11. *sy* 29. 2. 12. *frey* 31. 5. 4. *pey* 35. 16. 6. — *w* jelöli a kettőshangok félhangzó *u*-ját s gyakran az egytagú szavak *u*-ját is: *trew* 29. 2. 10. *Thuenaw* 32. 9. 3. *ewren* 36. 20. 4. *gefrewnterr* 37. 21. 3. *zw* 34. 15. 2., 43. 33. 1. *zwm* erstenn 3. 4. 5. *dw* stb. — *v* és *f* között még nincs különbség: *folk* 31. 6. 3. 37. 20. 1. *vorcht* 37. 20. 2. *forcht* 48. 42. 4. *forchtsam* 3. 3. 11. *vindet* 111. 186. 5. — *ch* : *k* a II. kéznél magánhangzó előtt: *chunig* 103. 165. 2. *churczlich* 103. 165. 5. *chamer* 108. 176. 1. *chint* 118. 204. 2. — *c* : *k* mássalhangzó, különösen *l* előtt: *clagen*, *closter*, *clain*, *cleynste* stb. — Sajátos az *s* hang jelölése. Egyszerű *s* szó végén: *s*, *6*; szó elején vagy intervokális helyzetben: *ſ*, *l*; hosszú *ss* : intervokális helyzetben *ſſ*, szóvégen *ſ6*. A II. kéznél előfordul az *ß* jelölés. (A kiadásban *sz*.) Néha mindkét kéz *z*-vel jelöli az *s*-t: *gewantz*, *altz*, *des grichtz*, *alzo*, *weyn lezenn* stb. — *sch*-t az I. kéz csak ott alkalmaz, ahol már a középfelnémetben is megvolt. A II. kéz már későbbi fejlődési fokot mutat, amennyiben *schn*-, *schl*-, *schm*-, *schw*-t használ kfn. *sn*-, *sl*-, *sm*-, *sw*- helyett. Ezek mellett azonban még a régi formák is előfordulnak. Pl. I. kéz: *menschen* 29. 2. 10. *schreiben* 30. 3. 1. *schuldig* 32. 10. 2. *schatzmaister* 34. 15. 1. *swert* 30. 3. 3. és 4. *sneidt* 30. 3. 4. *geslagen* 30. 3. 8. II. kéz: *geschwornen* 105. 167. 3. *verschneiden* 107. 174. 6. *schweren* 108. 176. 2. *schwër* 110. 183. 5. de: *swer* 107. 173. 3. *sneiden* 113. 191. 2. — Feltűnő, hogy a szókezdő *r*-t mindkét író néha *z*-vel jelöli: *zechtn* : *rechten* 27. 1. 2. *zichters* 110. 183. 4. *zecht* 110. 183. 4. Sőt néha mássalhangzók után is: *kzangken* : *kranken* 18. 6.

A szavak egybeírása és különírása terén is a legnagyobb szabálytalanságot találjuk. Összetett szavakat gyakran ugyanazon fejezetben, sőt ugyanazon sorban is, egybeírva és különírva találunk: *do mit* 29. 2. 4. *domit* 29. 2. 6. *dy selbig* 29. 2. 11. *dy selben* 34. 12. 1. *von demselbigen* 37. 20. 4. *darnach* 43. 33. 2.

²⁷ A pozsonyi kézirat gyakori *ij* és *iy* alakjait a kiadók ékezet nélkül adják.

warüber 43. 33. 7. *hernach* 43. 34. 5. *zu kunftig* 31. 5. 4. *wil kür*
 11. 5. 5. *kainer lay* 51. 47. 11. *als pald* 34. 15. 2. *kirchtür* 31. 6. 6.
zu samem komen 40. 32. 4. stb. — Gyakran az igekötő is elválik
 főnévtől: *aus reitteren* 29. 2. 12. *ab setzen* 30. 4. 2. *auf slahen*
 83. 11. 3. Sőt az elválaszthatatlan igekötők is: *ge erbter* 41. 32.
pe stätigen 51. 47. 7. *ver sorgenn* 106. 168. 4. *er langent* 106.
 171. 3. *ver antburt* 114. 192. 4. *ver antwurten* 118. 202. 2. *ver*
druckt 119. 204. 5. — A számnevek egybeírása is következetlen:
zwein vndt zwaintzig 32. 10. 2. *einvndzwaintzig* 33. 10. 2.

Nagy a rendetlenség és következetlenség a mássalhangzók
 jelölésében. Mássalhangzótorlódás, sekunder mássalhangzók,
 konsonantikus átmeneti hangok halmozódnak egymásután sza-
 bálytalanul. Ebben a tekintetben különösen a II. írott kell ki-
 emelnünk, akinél a legnagyobb rendetlenség uralkodik a mással-
 hangzók jelölésében. A szabályszerű mássalhangzónyúlást,
 sekunder mássalhangzókat s konsonantikus átmeneti hangokat
 nem említtünk. Itt csak néhány esetet sorolok fel, ahol mind-
 eszezen jelenségek ortografikus természetűek.

Mássalhangzóképzés. Gyakori az *-en* és *-in* suffixum
*-m-*jének megkettőzése: *werdenn* 37. 20. 2. *geschribenn* 36. 20. 4.
erstenn 36. 20. 3. *künigenn* 30. 4. 1. *dy selbigenn* 35. 16. 4. *zu*
Vnngerenn 31. 5. 1. *von ... rechtenn* 35. 17. 1. *kuniginn* 31. 6. 6.
 stb. : *zu Vngeren* 31. 5. 2. *sitczen* 106. 169. 2. (az előtte levő sor-
 tásban: *sitczen*). — Az intervokalis *t* megkettőzésénél már nyú-
 lást is tehetünk föl: *lautterlich* 29. 2. 8. *ver arbaittes* 32. 10. 2.
thüetten 31. 6. 6. *belaitten* 31. 6. 7. — A *-schaft* suffixum *f-*jének
 megkettőzése: *priesterschaft* 31. 7. 4. *herschafft* 36. 19. 2. *aigen-*
tschaft 37. 21. 1., 41. 32. 22. — Egyéb mássalhangzóképzések:
er helffen 34. 13. 3. *zweiff* 40. 30. 3. *pedarff* 36. 19. 3. *prieff* 34.
 14. 3. *vnd* 35. 16. 5. *merr* 35. 16. 6. *iarr* 39. 25. 6. *ess* : *es* 41.
 32. 16. *vill* 30. 3. 5. stb. — A II. kéz gyakran *cz-*vel jelöli a *z-*t:
tewtcscher 105. 167. 4. *czwe* 119. 205. 3. *czwo* 120. 208. 3.
vierczig 105. 167. 5. *setczen* 105. 167. 3. *peczalt* 107. 173. 5.

Az aspiratio jelölésére gyakran *h-*t találunk: *thüer* 31. 6. 5.
thuen 33. 11. 3. *gethan* 54. 50. 6. *róthen* 114. 193. 3. *leuthen* 118.
 203. 2. *teth* 118. 204. 3. *gethón* 119. 204. 1. *hath* 120. 207. 3.
thurren 122. 210. 3.

Egybevetve a B. Jk. helyesírását a 15. sz. első feléből szár-
 mazó budai városi oklevelekkel, arra az eredményre jutunk,

hogy a megegyező vonások mellett lényeges eltérések is vannak. Különösen a II. kéz ortografiája mutat nagyobb eltávolodást a szokásos budai írásmódtól. A főbb eltérések feltüntetésére három budai levelet mutatok be v. Házi Jenő: Sopron szab. kir. város története (Sopron 1921—) című könyvéből. Az első 1422. febr. 26.-án kelt, Puerhart Gáspár városbíró levele a soproni polgármesterhez (i. m. I. 2. 247. sz.), a második ugyanezen év okt. 26.-án kelt, a budai bírói szék levele a soproni tanácshoz (u. o. 260. sz.). Kb. tehát abból az időből származnak, amikor, az eddigi vélemények szerint, a B. Jk. II. írója is dolgozott. E levelekben a kfn. *ou, üe, ie* diphtongusok állandóan monoph-tongizált alakban fordulnak elő: *müzzen, güt, genüg, grus*, kivétel *müez; lib, liben, gegenprüf, briffs*, de: *Wienn*. Kfn. *iu* jelölése *ü: früntlichen, fründen*. Ezekkel szemben a B. Jk.-ben a diphtongikus alakok a használtabbak (v. ö. Hangtan). Gyakori az *u* és *o* umlautos alakja: *aüch, Dürch, tün, Ödenbürk, Besün-der, zü, tün wö, kömen, schöl, öb* stb. (különösen az első levélben) *s* a kettőspont használata az *e* és *i* fölött: *allöz, këm, Ovën, gegenprüf*. Az *ÿ* és *ÿ* jelölések, melyek a B. Jk.-ben is előfordulnak, itt is gyakoriak: *peÿ, ÿmant, czubeweÿsen, czeÿger, Payer, Bajer, dreÿ*. A kfn. *z* jelölése az első levélben *z: allöz, müzzen, fleiz*, a másodikban *s: grus, fleis, wiessentlich*. A B. Jk. jelölései *s, ss, ß* *s* csak nagyon ritkán *z*. Kfn. *z* leggyakrabban *cz: czu, czwisschen, alczeit, de zü* is. A B. Jk.-ben az I. kéznél *z, tz*, a II.-nál *cz, tcz*. Kfn. *pf*. affrikata jelölése állandóan *pf: pfincztag*. A B. Jk.-ben *ph, pph, pf*. A mássalhangzók halmozása még nagyrészt hiányzik: *-schaft, hilf* stb., de már *briffs, czwisschen* (a 2. levélben). — A harmadik levél 1432. jan. 25.-én kelt, a budai tanács küldte a soproni tanácsnak (Házi i. m. I. 3. 53. sz.). Ennek ortografiája már sokkal közelebb áll a B. Jk. helyesírásához, mint az előbbi két levél. Kfn. *ie* jelölése *ie: sunderlieben, lieb*, de: *briff*. Kfn. *iu* jelölése *eu: frewnt, freuntleich, euch*. Kfn. *uo* azonban még mindig monoph-tongizált alakban használatos: *grüs, gutleich*. Megtalálhatjuk az *ÿ* és *pf* jelöléseket is. Az aspirációt jelenti a *th*. A levélben található két *mitenander* alak a B. Jk.-ben is előfordul. Erősen kiterjed a mássalhangzóhalmozás is: *mitt, lantschaftt, geschafft, crafft, hülfte, auff, lawff, grossgraff, funnfzczen*. Új megkülönböztető jelként jelentkezik azonban a kfn. *-lich*,

-lich képző diphthongizált *-leich* alakja, mely a B. Jk.-ben állandóan *-lich* : *freuntleich*, *etleichen*, *genczleich*, *gutleich*. A levélben gyakori *n* nélküli többesszámú igealakok (pl. *thu wir*), a B. Jk.-ben csak a későbbi betoldások íróinál fordulnak elő. A levélben a *ze*, a B. Jk.-ben a *zu* (czu) alak a gyakoribb. — A legfeltűnőbb azonban a középnyémet vonások teljes hiánya a budai oklevelekből (hacsak a 3. levél mit *stetir* lieb szavát nem vesszük középnyémet alaknak). Hogyan magyarázhatjuk ez idegen elemeket a B. Jk. íróinál? Idegen jogkönyvek hatásával nem, hiszen bárhonnán merítenek is íróink, mindig saját írásmódjukra írják át a szöveget.²⁸ Idegen kancelláriára kell tehát gondolnunk s elsősorban a prágai kancelláriára,²⁹ ahol a középnyémet vonások ugyanúgy megtalálhatók, mint jogkönyvünkben. Prágában már IV. Károly alatt (1347—1378.) kezd kifejlődni egy konvencionális írásmód, melynek mintája a felső- és középnyémet között helyet foglaló csehországi német nyj. dialektus. Ezen írásmód tovább fejlődik és terjed Wenzel, Ruprecht von der Pfalz és Zsigmond alatt (1410—1437.). Tekintetbe véve azt a sok kapcsolatot, mely Zsigmond és Buda városa között fennállott, könnyen megérthetjük a prágai kancellária hatását a B. Jk. íróira. A prágai kancellária írásmódja nagyjából meg is felelt a budai nyelvjárásnak, csupán néhány sajátosan bajor-osztrák hangjelölésére nem volt alkalmas. Ilyen esetekben jogkönyvünk írói is eltértek tőle.

Megegyező vonások a prágai kancellária és a B. Jk. között: kfn. *i*, *û*, *iu* > *ei*, *au*, *eu* (példákat l. a Hangtanban). A prágai kancellária még Zsigmond alatt is gyakran a régi hosszú hangokat adja. A B. Jk.-ben ez igen ritka: *wisz* (= *weisst*?) 103. 165. 1. *driualtikait* 122. 211. 2. — Kfn. *ou*-ból rendszeren *au* lett: *rauber* 30. 4. 6. *glaub* 37. 22. 7. stb. — Középnyémet módra *üe*, *ie* helyett gyakran állnak egyszerű hangok: *pehülen* 111. 186. 3. *pücher* 116. 197. 3. *nymant* 103. 165. 1. 3. *pír* 123. 213. 1. 2. 3. 4. — Az *n* megkettőzése az *-en* vég szótagban: *hertzenn* 5. 7. 3. *gassenn* 14. 240. *werdenn* 64. 67. 8. *gelassenn* 127. 233. 3. stb. —

²⁸ V. ö. a Relković Nédánál felsorolt szóbeli egyezéseket, pl. 57. l. Magdeb., Halle ~ B. Jk., 59. l. Sachensp. stb. ~ B. Jk.

²⁹ Moser i. m. 12.—14. l. — Bahder: Grundlagen des nhd. Lautsystems. Strassburg, 1890. Einleitung.

A kfn. z affrikáta *tz* és *cz* jelölése: *gantz* 29. 2. 6. 11. *ichtz* 29. 3. 2. *czehen* 161. 295. 3. *czwelf* 161. 295. 4.

Mind a prágai kancelláriában, mind a B. Jk.-ben csak szórványos, keleti középnémet hatásra létrejövő jelenségek: *i* helyett *e* : *all scheff* (Schiffe, kfn. *schif*) 62. 67. 2. *sent* (sind) 108. 175. 4. *cherschen* (kfn. *kirse*) 95. 154. 7. stb. — *u* helyett *o* : *antworten* 41. 32. 12. *nonn* 159. 291. 2. *wilkor* 39. 26. 2. stb. — Szó belsejében *l* után *t* helyett *d* : *halden* 59. 62. 5. — *ver-*praefixum helyett gyakran áll *vor-* : *vorreter* 113. 191. 2. *vorsetzt* 116. 197. 4. *vorczogen* (verziehend, saumig) 120. 206. 8. — A suffixumokban *e* helyett gyakran *i*-t találunk: *dem selbin* 106. 168. 3. *ratis mannen* 105. 167. 3. *handil* 108. 175. 3. *zeredin* 109. 180. 2. stb.

Az eltérések közül legfeltűnőbbek: a prágai kancelláriában a kfn. *ei* marad, a B. Jk.-ben *ai* lesz belőle (bajor-osztrák nyj.-i sajátság). A jelölés azonban még nem eléggé következetes: *klain* 28. 1. 6. *paiden* 30. 3. 2. *gewonhait* 27. 1. 4. *kainerlay* 108. 176. 3. *de* : *ein* 31. 7. 3. *klein* 106. 169. 3. stb. Szó elején, szó belsejében és szóvégén *p ~ b* : *pabst* 29. 3. 2. *babst* 29. 3. 1. *Dy selbig* 29. 2. 11. *dinstperkait* 42. 32. 1. *weib* 31. 7. 4. *weip* 118. 204. 2. — A II. kéz gyakran jelöli a szóeleji *k*-t *ch*-val (elterjedt jelölés az ausztriai és nyugatmagyarországi városokban. V. ö. Házi i. m. I. 2. 27. sz. (Gumpoldskirchen), I. 2. 113. sz. (Köszeg), I. 2. 229., 230. sz. (Pozsony)). Pl. *chunig* 103. 165. 2. *chúmpft* 107. 172. 1. 3. *chraft* 191. 363. 6. stb.

Mindebből arra következtethetünk, hogy a B. Jk. írói (különösen a II. kéz) nem követték mindenben a hagyományos budai írásmódot, hanem nagy mértékben a prágai kancellária hatása alatt állottak.

Jegyzet. Buda s a nyugatmagyarországi német városok (Sopron, Köszeg, Pozsony stb.) előljárói állandó levelezésben állottak egymással s az osztrák városokkal (v. ö. Házi i. m.) s így könnyen érthető, hogy hivatalos ortográfiájuk sok rokononást tüntet föl. Teljes megegyezésről azonban szó sem lehet, hiszen a két 1422-ből származó budai levél helyesírása között is találtunk eltéréseket. Különösen a nyugatmagyarországi és ausztriai városokat fűzi össze sok közös sajátság. A bajor-osztrák nyj.-t jellemző vokalikus változások (kfn. *i* > *ei*, kfn.

$\hat{u} > au$, kfn. $\hat{u} > eu$ ($\hat{a}u$), kfn. $ei > ai$ stb.) jelölése mellett, más jelölési sajátságok is közösek. Így a kfn. *pf* affrikata jelölése általában *ph* (v. ö. Sopron, Pozsony, Gumpoldskirchen stb. leveleit Házi i. m.-ban). A budai oklevelekben ezzel szemben a *pf* jelölés az általános (l. u. o.). Az *ī*, *ÿ*, *ÿ* hangjelölések már Budán is gyakoriak (v. ö. még Kőszeg leveleit). A kfn. *k ch* jelölését megtaláljuk Gumpoldskirchen, Kőszeg és Pozsony leveleiben. A kfn. *z* jelölése gyakori Budán, Sopronban és Kőszegen. A kfn. *ie*, *uo*, *üe* diphtongusok monophthongizált alakjai is gyakoriak. A budai levelekben gyakori *ö*, *ü* alakok (*wö*, *kömen*, *öb*, *Besünder*, *zü tün* stb.) előfordulnak Gumpoldskirchen, Pozsony, Sopron leveleiben is (v. ö. Házi i. m. I. 2. 27. sz., I. 2. 229., 230. sz., I. 2. 389. sz.).

HANGTAN.

I. Magánhangzók.

A) A magánhangzók mennyisége.

A B. Jk. magánhangzóinak hangtani mennyiségét bizton-
sággal meghatározni rendkívül nehéz. A hosszúságot csak
nagyon ritkán jelölik az írók betű fölé tett vesszővel, *e*-vel vagy
betűkettőzéssel. A következőkben V. Moser megállapításait sorol-
lom fel, ki a következő pontokban látja a korai úfn. hangállapot
quantitatív eltéréseit a kfn. magánhangzó rendszertől. A ránk
nézve érdektelen pontokat természetesen elhagyom.³⁰

Kfn. rövid magánhangzók megnyúlása.

Főszabály: kfn. rövid tőszótagok magánhangzói eredetileg
nyílt szótagban megnyúlnak. Eredetileg geminált liquidák és
nasalisok gyakran egyszerűeknek tekinthetők, különösen a
bajorban, úgyhogy ilyen esetben is nyílt a szótag.

Ezen főszabály alól négy kivétel van:

1. Ahol a tőhöz suffixum járult, különösen *-el*, *-er*; *em*, *-en*,
-et, *-ig* stb., az eredeti rövidség mindegyik nyelvjárásban gyak-
ran megmaradt. Különösen áll ez a nasalisra végződő töveknél.
E jelenség okát Moser a hangsúly eltolódásában látja.

2. Olyan szavaknál, melyeknek töve *t*-re végződik, meg-
marad a rövidség, különösen az alsó alemannban, svábben és
délibajorban.

3. Sok, különösen felsőnémet nyelvjárásban megmarad a
rövidség olyan igealakoknál, melyeknél az *e* végződés synko-
pálása következtében kettős mássalhangzó jött létre.

4. Sok nyelvjárásban az egyszótagú ragozási alakok rövid
magánhangzója a többszótagú alakokba is átment.

Zárt szótagban a következő esetekben történt nyúlás,

³⁰ Moser: 114.—118. l.

1. Minden nyelvjárásban megnyúlik a hangsúlyos rövid magánhangzó, ha a záró mássalhangzó *r*.

2. A bajor, keleti sváb stb. nyj.-okban a már kfn.-ben is egyszótagú, kettős mássalhangzóra végződő szavak vokálisa megnyúlik. A későbbi eredetű, apokope által létrejött, egyszótagú szavaknál megmarad a rövidség.

3. *a*, *e* (kfn. *ë*) s ritkábban más magánhangzók is megnyúlnak liquida és nasalis + konsonáns előtt. A bajorban különösen *r* + konsonáns előtt.

Kfn. hosszú magánhangzók megrövidülése.

Főszabály: hangsúlyos szótagban az *â*, *ae*, *ê*, *ô*, *oe*, kettős mássalhangzó előtt, mind az egy-, mind a kétszótagú szavakban megrövidül. (Kettős mássalhangzónak számít a *ts* affricata is.) Kivételt képez az előbb felsorolt három pont. *st* előtt valószínűleg elmarad a rövidülés.

i, *û* általában megőrzi hosszúságukat.

Egyszerű mássalhangzóra végződő zárt szótag magánhangzóinak quantitativ viszonyai még nincsenek tisztázva.

Hangsúlytalan szótagokban *-lich*, *-rich*, *-wich* a bajor nyj.-ban egész a 16. sz.-ig megőrzi hosszúságát (ezt bizonyítja a gyakori diphtongizálódás is), azután lassanként megrövidül. Hogy a B. Jk.-ben melyik alak az uralkodó, nem dönthetjük el. A képzők mindig egyszerű *i*-vel vannak írva, diphtongizált alakban pedig nem fordulnak elő. Ugyanígy rövid *i*-t mutat diphtongizálódás nélkül a kfn. *-in* nőnemű főnévképző. Ezzel szemben az anyagot jelentő melléknevek *-in* képzőjében s az *-in* dem. képzőben, a gyakran előforduló diphtongizálódás következtében, minden bizonnyal hosszú *i*-t vehetünk fel.

B) A magánhangzók minősége.

1. Hangsúlyos szótagok.

a) Kfn. rövid magánhangzók.

1. a legnagyobbbrészt megmarad: *anfang* 27. 1. 1. *stat* 27. 1. 2. : *Stadt*, *allen* 27. 1. 3. *hantfestlicher* 27. 1. 5. *lands* 27. 1. 6. *mantel* 114. 193. 3. — Néha *o*-vá lesz: *hört* neckygen 113. 191. 2. *ioher* (: Jaherr, aki mindenre „ja”-val válaszol.) 37. 22. 8. *pedórf* 117. 199. 4. Többesszáma umlauttal: *öpfel* 95. 154. 7. *erdöpfel* 95. 154. 8. *möchtig* 4. 5. 9.

2. e. A kfn.-ben hangsúlyos szótagban háromféle *e* hanggal találkozunk: zárt (*ɛ*), középnylt (*ē*, hosszú *ē*) és nyílt (*ä*, hosszú *ae*). Az *ɛ* régebbi umlautja az *a*-nak (Primär-umlaut); *ē* a germán *e*-ből származik; *ē* (ófn. *ē*) a germán *ai*-ből származik; *ä* későbbi umlautja az *a*-nak (Sekundär-umlaut); *ae* későbbi umlautja az *ā*-nak. Ez a megkülönböztetés azonban már a klaszszikus kfn.-ben is csak az ú. n. strengoberdeutsch területen történt. A középnémetben az *ä* egybeesett az *ē*-vel. A bajorban pedig már a 13., 14. sz.-ban egybeesik *ē* az *ɛ*-vel, különösen *b*, *d*, *g*, *t* előtt; *r* és *l* előtt azonban szigorún megőrizték a különbséget. Legjobban megkülönbözteti e három hangot a sváb dialektus. A nyílt *e* további nyiltabbaválás következtében *a*-vá lett, különösen az alemannban. A bajorban ezt nem lehet kimutatni. Zárt *e* a középnémetben néha *i*-vé lesz. Az *ɛ* labiálizációja *ö*-vé, labiális hang, *š* vagy *w* előtt, mely az alemannban már a 13. sz.-ban föltalálható, a bajorban *s* épenúgy az elszásziban és svábben csak a 15. sz.-ban mutatható ki és sokkal kisebb mértékben.³¹

A B. Jk. nem jelöli pontosan a különböző *e* hangokat. *ɛ*: *hebet* (gót *hafjan*) 27. 1. 2. *rede* (gót *rathjō*) 27. 1. 8. *menschen* (ófn. *mannisco*) 27. 1. 10. *edlen* (< ófn. *adal*) 27. 1. 12. *wenne* 102. 163. 2. *sentten* 106. 171. 1. Előfordul az *ä*-vel való jelölés is: *fängknüss* 56. 56. 2. *gefängknüss* 56. 56. 5. 7. (kfn. *gefencnisse*), *geschäft* 45. 38. 1. *pestántig* 41. 32. 24. — *ē*, *ē*: *dem* 27. 1. 1. *rechtuech* 27. 1. 2. *rechten* 27. 1. 2. 3. *des* 27. 1. 6. *es* 27. 1. 8. *ernst lesen* 27. 1. 9. *sel* (kfn. *sēle*) 27. 1. 9. *wesen* 27. 1. 10. *seel* 29. 2. 3. *ehe* (kfn. *ē*) 102. 163. 1. *erst* (kfn. *ērste*) 102. 163. 2. Előfordul az *ē*-vel való jelölés is: *trēflicher* 54. 52. 1. (kfn. *trēffenlich*). — Legkövetkezetesebb az *ä* és *ae* jelölése: *säligkait* 27. 1. 9. (ófn. *sälig*), *stät* 31. 5. 4. (ófn. *stāti*), *gedächting* 28. 1. 16. (kfn. *denken*, *dähte*, *gedäht*), *pestätigung* 27. 1. 15. (ófn. *stāti*), *vbeltäter* 29. 2. 8. *schwēr* 110. 183. 5. (ófn. *swāri*) stb. Ezek mellett természetesen jelölés nélküli alakok is előfordulnak: *leren* (ófn. *lāri*) 28. 1. 11. *mentler* 90. 139. 2. — Mindebből arra következtethetünk, hogy a B. Jk.-ben kétféle *e* hang van: zárt *e* (kfn. *ɛ*, *ē* és *ē*-ből) és nyílt *e* (kfn. *ä*, *ae*-ből). Hogy *e* két minőségen kívül még egy harmadik, a kettő között álló félnyílt minőség is létezik, vagy hogy *r* és *l* előtt megvan

³¹ Moser: 49., 50., 51., 72. §.

az *ë* és *ę* közötti különbség, nem dönthetjük el, mivel a jelölés semmi megkülönböztetést nem tesz.

A kfn. *e* hangok ezenkívül még más változásokat is tüntetnek föl a B. Jk.-ben: az *ę* labiálizációja *ö*-vé, labiális hang előtt: *frömbder* 66. 72. 1. *frömbdt* 66. 72. 2. *entpfrömbt* 55. 52. 6. *frömbden* 47. 42. 6. Az umlaut jelölése nélkül: mit *fromden* rechten 17. G. 6. stb. Labiálizáció nélküli alak: *fremden* 117. 200. 1. 2. — *ę* > *u* *rt* előtt: *gegenwurtig* 31. 5. 3. *gegenwurtiglich* 38. 23. 6. (kfn. *gegenwertec*). Ez a feltűnő hangváltozás valószínűleg az *antwurten* analógiájára jött létre. — *ë* > *i*: *herbirg* 107. 172. 3. *gilben* 114. 193. 3. de: *gelbs* 111. 186. 3. *isz*: *ës*, *ëz*, 102. 163. 3. 5. stb., de: *esz* 107. 173. 3. stb. — *ê* > *i*: *hirschafft* 117. 199. 2. de: *herschafft* 117. 199. 1.

3. i. Míg középnémet területen az *i* > *e* változás már a 12. sz.-ban végbement, felsőnémet területen és a nürnbergi dialektusban az *i* megőrizte hangállapotát. A bajorban (kevésbé az alemannban) az *i* megnyúlt s *ie*-vé diphtongizálódott (13. sz.), különösen szóvégeken *r*, *n*, *xt*, *xs*, *s* előtt. Az *i* labiálizációja *ü*-vé az alemannban már a kfn.-ben megtörtént, különösen *w* után és nasalis előtt; a bajorban később, csak a 15. sz.-ban.³²

A B. Jk.-ben általában megmaradt az *i*, csak néhol találjuk egyes változások nyomait: labiálizáció: *mitstümmen* 51. 47. 15. *rütter* 2. 2. 6. — *i* > *e*. Feltűnő jelenség, mely V. Moser szerint csak a középnémetben fordul elő.³³ A prágai kancellária hatástanak tekinthető. Példák: all *scheff* = *Schiffe* 62. 67. 2. dy *scheff* 62. 67. 8. alle *scheff* 64. 67. 4. *schefflewt* 99. 158. 1. 2. *sent* = *sind* 108. 175. 4. *sendt* 117. 198. 1. *cherschen* (kfn. *kirse*) 95. 154. 7. *eren* (= *ihren*, kfn. *ir*, *ire*) 157. 286. 3. — *i* > *u*: *stummen* (kfn. *stimmen*) 41. 32. 4. stb. — *i* > *ie*. Az *e* valószínűleg csak az *i* hosszúságát jelöli: *geschier* 32. 10. 3. (kfn. *geschirre*), *fiech* 79. 105. 2. (kfn. *vihe*, *vêhe*), *viech* 19. Reg. 339. 340. *fiech* 181. 340. 1. 2., 181. 339. 2. *friedt* 129. 226. (kfn. *vride*). E mellett: *frid* 130. 229. 5. 6. *margkfrid* 129. 228. 1. 2. — Diphtongizált alak: dy all *seindt* (kfn. *sint*) 29. 3. 3. Az *ei* itt valószínűleg a conj. hatása alatt jött létre (V. ö. Weinhold: Bair. Gr. 296. §.)

³² Moser: 121., 140. l.

³³ U. o. 120. l.

Behägel a korai úfn. bajor forrásokban előforduló *seind* plur. 1. és 3. sz.-ű alakot a kfn. 1. és 3. sz. (wir *sin* — sie *sint*) kölcsönhatásának tulajdonítja (Gesch. der deutschen Sprache 1911.³ 340. §. 11.).

4. o. Kfn. o nagyobbrészt megmarad: *oder* 27. 1. 3. *ausgesprochen* 27. 1. 3—4. *von* 27. 1. 6. *op.* 120. 206. 5. *vorred* 27. 1. 1. stb. Abban az esetben is, amikor kfn. o az úfn.-ben *u*-vá lett: *vorcht* 37. 20. 2. *forcht* 48. 42. 4. *gotforchtig* 4. 5. 9. *forcht-sam* 3. 3. 11. Hangváltozások: *o > a*: mit *warten* (kfn. *wort*) 41. 32. 20., 42. 32. 11., 51. 47. 15. *wartenn* 57. 58. 8. *ader* 103. 165. 2. *nach* = noch 103. 165. 4. *wart* 28. 1. 15. *sargfeltigkait* 5. 7. 1. *gotfarchtig* 5. 6. 12. A *sollen* ind. praes. sing. 3. személye a II. kéznél gyakran *a*-val van: *sal* 102. 164. 3., 105. 167. 4., 118. 202. 1., 119. 204. 8. stb. — Kfn. *wollen*, *wellen* háromféle alakban található: *wellen* 38. 24. 3. 6. *wollen* 107. 174. 6. *wullen* 173. 321. 4. (ind. praes. plur. 3. sz.-ek). — Kfn. *komen* *o*-val vagy *u*-val : *komen* 45. 37. 7. (inf.), *komet* (sing. 3. sz.) 45. 38. 3. *komen* (plur. 3. sz.) 46. 39. 1., 54. 50. 7. *chümen* (inf.) 154. 279. 7. *chümpf* 107. 172. 1. 3. *kumbt* 56. 56. 2.; umlauttal: *kümen* (ind. praes. plur. 3. sz.) 62. 67. 9. *chümen* 155. 282. 4. 5. *chümpf* 185. 346. 1.

5. *u*. A kfn *u* megmarad: *ausz spruch* 119, 204. 3. *und* 27. 1. 1. 2. *zungen* 28. 1. 6. *purgeren* 27. 1. 13. *gulden*, *gedult* 28. 1. 4. *tumhait* 28. 1. 5. — Ott is, ahol a kfn. *u* az úfn.-ben *ô*-vá lett: *sun* : Sohn 28. 1. 9. *suntags* 77, 102. 3. *frumer* man 33. 12. 3. — A középnémet hatást itt is látjuk az *u > o* változásban, bár az eredeti alakok sokkal gyakoribbak az *o*-s alakoknál: *antworten* 35. 15. 6. *antwürten* 43. 33. 6., 38. 24. 6. *ver antworten* 118. 202. 2. *geantworten* 43. 34 2. *nunnen* 24. Reg. 291., 159. 291. 1. 2. *stürm* 138. 251. 2. *antworten* 41. 32. 12. *vor antworten* 118. 202, 1. *wilkor* 39. 26. 2. *stórm* 138. 251. 1. *geortailt* 152. 275. 6. *nonn* 159. 291. 2. *obil* 131. 231. 2. *monder* (kfn. *munter*, *munder*) 167. 309. 6. 9. (Crom. *munter*). — Az előbb említett *ie* áldiptongushoz hasonlóan (*geschier*, *fiech* stb.) az *u* és *ü* mellett is előfordulnak *ue* és *üe* alakok, melyekben az *e* valószínűleg a hosszúságot jelzi: *füederlich* 35. 15. 3. *füederen* 48. 42. 2. *fuederen*, *füedrung* stb. *fuderlich*, *fürderlich* mellett (kfn. *vürdern*, *vürdern*).

b) Kfn. hosszú magánhangzók.

1. *â*. A bajorban már a 13. sz.-ban nyílt *ô*-vá lett.³⁴ A B. Jk.-ben is mutatkozik ez a változás, azonban nagy számban fordulnak elő a régi *â*-s alakok is. A hosszúságot az írók csak igen ritkán jelölik vesszővel vagy hullámvonallal (különösen a II. kéz). Régi alakok *â*-val: *an* (ohne, kfn. *âne*) 38. 23. 10., 42. 32. 4. *iar* (kfn. *jâr*) 41. 32. 25. *tâten* 42. 32. 3. *rathausz* 116. 196 3. *manet* (Monat, kfn. *mânôt*) 72. 90. 3. *adem* (kfn. *âtem*) 134. 237. 10. — kfn. *â* > *ô* különösen a II. kéznél: *rôt* (kfn. *rât*, Rat) 105. 168. 3., 106. 168. 2. *rôthausz*, *róthaws* 109. 180. 5. *rot* 125. 215. 3. *gethôn* 119. 204. 1. *schloff* (kfn. *slâf*). — Nem ehhez a hangváltozáshoz tartozik a *do* — *da* váltakozás. Ez egyszerűen a helyhatározó *da*-nak (kfn. *dâr*, *dâ*) az időhatározó *da*-val (kfn. *dô*) való összetévesztése.³⁵ Példák: *darnach* 27. 1. 13. *dar in* 28. 1. 14. *dar von* 28. 1. 9. *do* 28. 1. 11. 13. *do vor* 28. 1. 13. *do mit* 29. 2. 4. *domit* 29. 2. 6. stb.

Egy szóban diphtongizálódást látunk: czum dritten *mail* 192. 365. 4. *de: zu dem anderen mal* 44. 35. 5. (kfn. ófn. *mâl*).

2. *ô*. Általában megőrzi korábbi hangállapotát: *lon* (kfn. ófn. *lôn*) 111. 187. 3. *posheit* (kfn. ófn. *bôsheit*) 29. 2. 11. Az *ô* hangnak *a*-val való jelölése valószínűleg csak az *ô* nyíltságát célozza: *sa* (kfn. ófn. *sô*) 112. 188. 2. *pan* (kfn. *bône*) 95. 154. 8. 15. stb. — Egy szóban *ô* > *û* változást látunk: *nuczigung* 156. 284. 1. *núczigt* 156. 284. 2. (< *notziehen* = mit Gewalt verführen).
ê l. Kfn. rövid magánhangzók 2.

i, û, ü l. Diphtongusok 1.

c) Diphtongusok.

1. Kfn. hosszú magánhangzók diphtongizálódása.

A bajor-osztrák nyj.-ban az *i* > *ei*, *û* > *au*, *ü* > *eu* (*äu*) diphtongizálódás már a 12. sz.-ban végbement.³⁶ A B. Jk. is diphtongizált alakokat mutat:

kfn. *i* > *ei*: *schreiben* 27. 1. 8. *deiner* 27. 1. 9. *drey tail* 29. 1. 10. *freilichen* 28. 1. 5. in *deinem neidt*, mit *deiner zungen* 28.

³⁴ Moser i. m. 57. §.

³⁵ U. o. 225. §.

³⁶ Kauffmann: Deutsche Gramm. Marburg, 1909⁶, 29, §. 5.

1. 6. *freithoff* 17. Reg. 4. sor. stb. — Néha ingadozást látunk a helyesírásban, *ei* helyett *ai*-t írnak: *raist* (kfn. *rîsen*, a hozzátartozó subst. azonban a kfn.-ben is *reise*) 31. 7. 2. *wain* (kfn. *wîn*) 120. 208. 2., ugyanaz a szó azonban ugyanabban a fejezetben háromszor fordul elő *ei*-jel. — A II. kéznél ilyen alakok is találhatók: *wisz* (weiß vagy wisse?) 103. 165. 1. *driualtikait* 122. 211. 2. — Sajátos hangváltozás *i* > *eu* ebben az egy példában: *villeucht* 4. 5. 12. (kfn. *vil lihte* = sehr leicht).

kfn. *û* > *au*: *rathaus* 40. 32. 4., 43. 34. 3. *aus* 41. 32. 18. *darauf* 45. 37. 8. *lauter* 108. 175. 3. *posauner*; vagy umlauttal: *haüsz* 113. 190. 3. *aüszén* 123. 213. 3. *maür* 123. 213. 3. — A II. kéznél a kfn. *ûf* : *auf*-nak következő alakját is találjuk: *off macherin* 157. 287. 1. *off* 179. 335. 2.

kfn. *û* > *eu* . *iu*-nak a kfn.-ben kétféle kiejtése volt. Ott, ahol a hosszú *û*-nak umlautos többesszáma, minden bizonnyal hosszú *û*-nek hangzott. E mellett volt egy diphtongikus eredetű *iu* is, mely diphtongyszerű kiejtését talán még a kfn.-ben is megőrizte. A kétféle *iu* kiejtése közötti különbség azonban nem lehetett nagy, mert kfn. költők rímeltetik is egymással.³⁷ A B. Jk.-ben mindkét *iu*-ból *eu* lett: *heuser* (kfn. *hûs* : Haus) 30. 4. 5. *leüt-heuseren* 42. 32. 7. *steuer* (kfn. *stiure*, ófn. *stiura*) 34. 13. 3. *treulichen* (kfn. *triuwe*, ófn. *triuwa*) 41. 32. 25. *frewtschafft* (kfn. *vriunt*, ófn. *friunt*) 48. 42. 5. *zeugnusz* (~ kfn. *geziuc*, *geziuge*) 118. 203. 1. *creucziger* (kfn. *kriuze*, ófn. *krûzi*, *chrûzi*) 122. 211. 1. 2. Umlautos alakok: *statleüten* 31. 6. 3., 31. 7. 7. *leüten* 32. 7. 2. *leüt* 33. 11. 4. (kfn. *liute*, ófn. *liuti*), *Deütsch* 34. 12. 1. *peütel* (kfn. *biutel*, ófn. *bûtil*) 112. 190. 3.

Szórványos változások: *iu* > *ei*: *kaufleiten* 70. 83. 10. *Reisen* 62. 67. 7. — *iu* > *ai* egy szóban: *gaidende* czeren (verschwendisch leben; kfn. *giuden* = prahlen) 177. 330. 8. Előfordul *geuden* alak is.

2. Kfn. diphtongusokból keletkezett új diphtongusok.

kfn. *ei* > *ai*. Ez a változás a bajor dialektusban már a korai kfn. időben végbement.³⁸ A B. Jk. is ezt az állapotot mutatja,

³⁷ H. Paul: Mhd. Gramm. 9.

³⁸ Moser: 129. l.

csak az ortográfiai jelölésben van még sok következetlenség és ingadozás: *vrtaillen* 27. 1. 4. *allermaisten* 27. 1. 4. *klain* 28. 1. 6. *tail, getailt* 27. 1. 10. *kaiser* 29. 3. 1., 30. 3. 3. (kfn. *keiser*. Az úfn. *ai* I. Miksa bajor-osztrák kancelláriájából származik),³⁹ *paiden* 30. 3. 2. *zway* (a kfn. *zwêne, zwô, zwei* semlegesnemű alakjából) 30. 3. 3. Gyakoriak az *ei*-jel irt alakok, különösen az *ein* számnévnél (kfn. *ein*): *einer* 29. 2. 1., 30. 3. 7., 31. 7. 5. *ein* 31. 7. 3., 32. 10. 2. stb. Ezek mellett azonban a szabályos *ai*-os alakok is előfordulnak: *ain* 35. 15. 12. *aine* 37. 22. 2. *ainem* 37. 22. 3. Ritkébbak az *ai*-os alakok *kein*-nál (kfn. *kein*): *keyner* 106. 169. 2. *keynerlay* 107. 174. 5., 108. 178. 3. *keyn* 107. 174. 1. *kain* 35. 16. 7., 36. 19. 2. *kainerlay* 42. 32. 7., 51. 47. 11., 108. 176. 3. *kainen* 107. 174. 3. — *mein* ich (kfn. *meinen*) 29. 3. 2. *meinayder* (kfn. *meineit*) 29. 2. 7. Az *ei* mindkét szóban valószínűleg a birtokosnévmás *mein* (kfn. *min*) analógiájára jött létre. — *heiligen* (kfn. *heilec*) 47. 42. 3., 49. 44. 4. *heilig* 48. 42. 6. — *klein* 106. 169. 3. *feyl* 108. 176. 3. *fail* 108. 178. 2. — Monophtongizált alak *waisen* (pl. 161. 295. 1.) mellett *wäsen* 161. 295. 2.

kfn. *ou* > *au*: *rauber* 30. 4. 6. *sawmig* 37. 21. 5. *glaub* 37. 22. 7. *hauptt* 41. 32. 21. *frawn* 47. 42. 3. *auf lawff* 51. 47. 1. *saumig* 51. 47. 5. *lauf* 52. 50. 2. *haub* 52. 50. 13. *kauffen* 53. 50. 24. *geraubt* 109. 178. 2. — Umlautos alakban: *vngeleubt* 37. 22. 7. *aufleüff* 51. 47. 4. *haüp* 111. 186. 4. — Monophtongizált alak: *glübnuss* 41. 32. 24.

kfn. *öu* (az *ou* umlautja) > *eu*: *verleugent* 29. 2. 5. *leuget* 112. 189. 4. *zerstreut* 119. 204. 5.

kfn. *uo* > *ue*. A kfn. *uo* általában az egész felsőnémet területen megmaradt. A diphtongus második részének *o* színezete azonban már a klasszikus kfn.-ben bizonytalanná vált. Az osztrák kancellária már a 15. sz.-ban *ue*-t használ *uo* helyett. A 16. századi bajor-sváb nyomtatványokban egymás mellett található *uo* (*ü*) és *ue*, a 17. sz. első felében azonban *ue* lesz a szabályszerű írásmód.⁴⁰ A 15. sz. első feléből származó budai okiratokban⁴¹ általában monophtongizált alakot találunk. A

³⁹ Kluge: Etym. Wb.

⁴⁰ Moser 86., 131.

⁴¹ V. ö. Helyesírás 20. l.

poszonyi kódex I. írója állandóan *ue* jelzést használ. A II. kéznél a monophthongizált alakok vannak túlsúlyban: I. kéz *pluet* 35. 16. 8. *thuen* 37. 20. 7. *guetem* 40. 32. 5. *muet* 41. 32. 1. *thuet* 41. 32. 20. *gueter* 41. 32. 22. *puess* 43. 33. 7., 44. 35. 1. *schuester* 86, 128, 1. 2. 3. *schuech* 86. 128. 2. — II. kéz *gút* 104. 165. 2. §. 2. *ruffen* 106. 170. 5. *suchen* 107. 172. *túth* 108. 177. 4. *púsz* 109. 180. 3. *thút* 112. 190. 3. *pússen* 112. 190. 3. *púben* 112. 190. 4. *gesúch* 114. 192. 1. 2. 3. *genüg* 119. 204. 6. *thúnn* 119. 204. 6. *púsz* 119. 204. 8. *gnúg* 119. 204. 9. *thuen* 112. 190. 4., 119. 204. 9.

3. A kfn. diphtongus megmarad.

ie. Az egész felsőnémet területen megmarad. *vier* 32. 9. 2. *verliesen* 34. 12. 6. *prieff* 34. 14. 3. *viertail* 34. 15. 3. *nyemant* 37. 20. 6. *petrieger* 37. 21. 6. *erkiesen* 38. 23. 3. *Lieben* 40. 32. 3. *schieben* 41. 32. 6. *krieg* 41. 32. 20. *dienen* 41. 32. 25. *wie* 45. 37. 1. *hie* 45. 38. 2. — Monophthongizált alakok különösen a II. kéznél gyakoriak: *nymant* 103. 165. 1. 3. *nymand* 103. 165. 5. *dinst* 107. 173. 5. *prif* 117. 201. 3. *pir* 123. 213. 1. 2. 3. 4. *dynern* 107. 173. 2.

ae. Az ortográfiai jelölés ingadozó: *stät* 31. 5. 4. *trëg* 51. 47. 5. *vbeltëter* 29. 2. 8. *gedächtig* 28. 1. 16. *leren* 28. 1. 11. *pestëtigung* 27. 1. 15. *säligkait* 27. 1. 9. *schwër* 110. 183. 5.

üe, az *uo* umlauta. Csak a II. kéznél vannak eltérések, amennyiben nála monophthongizált alakok is előfordulnak: *müe* 35. 15. 4. *perüeffen* 35. 16. 3. *rüeffen* 35. 16. 5. *gemüets* 37. 20. 2. *küenlich* 37, 20. 3. (kfn. *küene*, ófn. *kuoni*. A svábben és a bajorban s egyébként is a mai népnyelvben ismeretlen), *petrüeben* 37. 20. 6. *ainmüetigklich* 41. 32. 7. *genüegsam* 41. 32. 18. *füeren* 49. 44. 7. *perüeret* 52. 50. 13. *gruen* 58. 59. 2. (az umlaut jelölése nélkül). II. kéz: *hütt* (hütet, az I. kéznél *hüet* 28. 1. 13.) 109. 181. 1. 2. *hutter* 109. 181. 2. *pehüten* 111. 186. 3. *pücher* 116. 197. 3. — Ingadozás a jelölésben: *prüederlich* 28. 1. 5. *prueder* 28. 1. 10. *brueder* 28. 1. 12.

4. Kfn. diphtongusok monophthongizálódása.

Ezeket az eseteket az illető diphtongusoknál már nagyrészt megemlítettem, itt még egyszer röviden összefoglalom. Általában ez a hangváltozás nem ment végbe teljes következetességgel, csak szórványos jelenség s főképen a II. kézre szorít-

kozik. Az ily módon keletkezett magánhangzók természetesen mind hosszúak, amit néha maga az író is jelöl.

kfn. *ie* > *î*: vmb *kainerlay mit* (kfn. *miete, miet*) 44. 35. 10. *dyphait* 137. 247. 4. *czyhen* 126. 219. 3. *prif* 117. 201. 3. (de ugyanabban a sorban *priefen*), *dinst* 62. 66. 1. *pir* 123. 213. 1. 2. 3. 4.

kfn. *ei* > *ê*: *pey enander* 170. 313. 1. *nach enander* 151. 273. 2. *zu enander* 154. 279. 8. *entzig* 78. 104. 9. 12.

kfn. *uo* > *û*: *gût* 104. 165. 2. §. 2. *gûtter* 133. 236. b. 4. *prûder* 131. 232. 3. *gûtte* 127. 221. 1. *müter* 170. 313. 4. *müterlicher* 177. 330. 4.

kfn. *uo* > *ô* egyetlen szóban: *toch* (Tuch) 88. 136. 3.

kfn. *üe* > *û* des *tüchs* 87. 131. 4. *pücher* 20. Reg. 376. *dy tüchberaytter* 87. 131. 2.

kfn. *üë* > *û*: *hütt* (hütet) 109. 181. 1. 2. *hütter* 109. 181. 2. *pehüten* 111. 186. 3. *pücher* 116. 197. 3. stb.

d) Umlaut.

A jelölésben mindenütt nagy a bizonytalanság és pontatlanság. Gyakran ugyanabban a fejezetben egy szónak umlautos és umlaut nélküli alakjai váltakoznak. A jelölés bizonytalanságára csak pár példát idézek: *künigenn* 30. 4. 1. *künig* 30. 4. 2. *kunigen* 29. 3. 3. *kuniges* 32. 10. 1. *kunig* 33. 10. 1. *krönung* 31. 6. 1. *kronung* 31. 6. 4. 7. *krönte* 30. 4. 2. *hüetten* 31. 6. 6. *hutter* 109. 181. 2. *pehüten* 111. 186. 3. *daruber* 56. 54. 1. *über* 54. 50. 2. stb. A következőkben megkísérlem összeállítani azokat az eseteket, melyekben a Budai Jogkönyv umlautot tüntet föl.

A legegyszerűbb eset az *i* tövűek többszáma, melyek analógiájára gyakran más tövek többszámában is fellép az umlaut. Példák: *gest* (sing. *gast*) 68. 78. 1. 2. *pelich* (sing. *palich* = Balg) 67. 75. 3. *törren* (sing. *tor*) 96. 154. 23. *pücher* 35. 15. 1. *wägen* 62. 67. 8. *klösteren* 32. 7. 2. *gestenn* 17. G. 3. de: *tuchern* 111. 186. 4. *dorffer* 123. 212. 2.

A mellénevek közép- és felsőfokában: *grösser* 54. 50. 9. *gröstenn* 41. 32. 12. *öbrist* 41. 32. 18. *öbristen* 42. 32. 2. *eltisten* 43. 34. 3. *eltistenn* 33. 12. 3. *längst* 147. 263. 3. *grösseren* 38. 24. 6. *höchst* 91. 145. 3. de: *iungsten* 114. 192. 4. *naher* 120. 208. 3. *hoer* (höher) 131. 231. 2., 151. 272. 4. *obristis* 105. 167. 6. *obristenn* 107. 172. 2. stb.

Adverbiumok. A kfn. umlaut nélküli alakoknál gyakoribbak az umlautos alakok, amelyek így semmiben sem különböznek mellékneveiktől: *spate* 43. 33. 4. *frue* 43. 33. 5. *pass* (besser) 60. 65. 4. *fürpass* 61. 66. 1. zu *fru* 102. 163. 3. zu *spate* 102. 163. 5. *fast* (= fest, kfn. adj. *vest*, *veste*, adv. *vast*) 176. 327. 1. — *früe* 43. 33. 4. *stät* 31. 5. 4. so sy *pest* kunnen 81. 107. 1. *vest* 81. 108. 2. stb.

A conj. praet-ban: *tet* 169. 312. 6. *wer* 169. 312. 7. *hét* 169. 312. 8. *Hetten* sy 170. 313. 2. *trete* 177. 330. 8. *pesesse* 190. 360. 1. *qwem* (käme) 192. 365. 2. *qwemen* 196. 379. 5. Az *u*-nál leggyakrabban jelöletlen az umlaut: *sturbe* 169. 313. 1. *wurde* 178. 331. 7. de: *müst* 123. 213. 4. *müsten* 127. 223. 4.

-lich és *lin* képzők előtt: *a* > *ä*: *nemlich* 29. 2. 8., 35. 16. 7. *stëblein* 58. 59. 3. de: *namlich* 124. 214. 3. — *o* > *ö*: *frölicher* 32. 8. 4. *gewöndlich* 33. 10. 3. *vngewöndlich* 7. 10. 14. *sölich* 52. 50. 5. *löblicher* 56. 57. 2. de: *offenlich* 29. 2. 3. *vngewöndlich* 33. 11. 2. — *u* > *ü*: *natürlicher* 29. 3. 4. *püchleyn* 1. 1. 1. de: *kurtzlich* 30. 3. 1.

-ig képző előtt: *a* > *ä*: *aussetzig* 30. 4. 5. *gnedigen* 31. 5. 2. *mëchtiger* 37. 21. 3. *eintrëchtig* 37. 21. 4. *aintrëchtigklich* 41. 52. 1. *pestäntig* 41. 32. 24. *pestentigisten* 43. 34. 5. *almechtigen* 47. 42. 2. *verständig* 4. 5. 5. de: *gnadigen* 121. 210. 5. *haftige* 112. 189. 3. *saligkait* 34. 12. 2. — *o* > *ö*: *möchtig* 4. 5. 9. de: *gotforchtig* 4. 5. 9. — *u* > *ü*: *müeselsüchtig* 30. 4. 5. *gegenwürtigen* 1. 1. 4. de: *gegenwürtig* 31. 5. 3. zu *kunftig* 31. 5. 4. *vernunftige* 38. 24. 2. *vernunftigisten* 43. 34. 3. *fluchtige* 119. 204. 7. *czuchfigers* 112. 189. 1. 2.

-il, -el, -l kicsinyítő képzők előtt: *würtel* 113. 190. 3. *stebel* (< kfn. *stap* (b) = Stab) 179. 334. 5. de: *würteln* 112. 190. 2. *wurffil* 113. 190. 1. *würtel* 113. 190. 2.

-er képző előtt: *vbeltëter* 29. 2. 8. *übeltëter* 37. 21. 4. *totden greber* 112. 188. 1. *auszlender* 206. 408. 2. *in lender* 206. 409. 2. *innerlender* 205. 407. 2. Gyakoriak az umlaut nélküli alakok, különösen az *u*-nál: *kurschnern* 108. 177. 1. *kurschner* 108. 177. 2. stb. *totten graber* 112. 188. 2.

Umlaut nélküli alakot mutat *schon* (= schön, kfn. *schoene*, ófn. *scôni*) 68. 77. 3., 79. 105. 3. *schonen* 73. 95. 6. eine *schone* redt 2. 2. 8. stb. A kfn. *schoene* mn. adv.-a *schôn*, *schône*. Ezt az umlaut nélküli alakot mutatja az úfn.-ben *schon*. A *schône*

eredeti jelentése „auf schöne Weise“. Ugyancsak a kfn. uml. nélküli alakot őrizte meg az úfn. *schonen* ige (kfn. *schönen*), melynek eredeti jelentése „auf schöne Weise behandeln“.⁴²

Umlautot találunk olyan szavakban is, melyek mind a kfn.-ben, mind az úfn.-ben uml. nélküliek: pl. *zem* (= *zahn*, kfn. *zam*) 81. 108. 7. — Az *i*-tövéek analógiájára nyomulhatott be az uml. a *tag* többesszámába (eredetileg *o*-tövé): *ander feyrtäg* 77. 102. 3. an ... *margkt tägen* 81. 109. 3., 85. 121. 6. an *anderen tägen* 85. 121. 7. an *den zwain margk tägen* 87. 130. 5. de: an *den ... margkt tagen* 84. 116. 7.

e) Ablaut.

A kfn. ablaut soroktól való eltérések megfelelnek a B. Jk. általános hangtani eltéréseinek. A mult idő kifejezésére általánosan használt alak a perf. A praet. a legritkább esetekben s csaknem kizárólag a ségedígeknél fordul elő.

I. Ablautsor:

kfn. i — ei — (ê) — i — i

B. Jk. ei — — i

Példák: *versweigen* (inf.) 50. 46. 8. *pleiben* (inf.) 117. 200. 3. *treiben* (inf.) 64. 68. 2., 158. 288. 2. *versneiden* (inf.) 65. 70. 9. *er bleibt* 102. 164. 4. *dy ab steigen* 127. 221. 6. *verlihen* (part. perf.) 39. 25. 2. *geschriben* 43. 34. 5. *verswigen* (part. perf.) 48. 42. 3. *pegriffen* (part. perf.) 53. 50. 1., 62. 67. 5. *vnuersniten* 66. 71. 4.

II. Ablautsor:

kfn. ie — iu — ou (ô) — u — o

B. Jk. ie — eu — — o

Példák: *schieben* (inf.) 41. 32. 6. *verziehen* (inf.) 41. 32. 6. *verliesen* (inf.) 34. 12. 6. *zeucht* 31. 7. 2. *verleuset* 46. 39. 2. *verleust* 46. 39. 4., 51. 48. 2., 108. 177. 4. *geschlossen* 53. 50. 3. *peslossen* 52. 50. 11. *verloren* 55. 52. 8.

III. Ablautsor:

kfn. i, ë — i — a — u — u, o

B. Jk. néha nyúlás.

Példák: *gewinnen* (inf.) 69. 82. 3. *werden* (plur. 3.) 19. H. 7. *Gewynnet* 102. 163. 4. *vindet* 111. 186. 5. *bindet* 117. 201. 3.

⁴² Kluge: Etym. Wb.

findet 158. 289. 1. (sing. 3. sz.-ek), *wurdt* (praet. sing. 3. Az *u* a plur. hatása alatt.) 19. H. 6. *gelaidigt wart* 119. 204. 8. *wurden* (plur. 3.) 40. 30. 4. *gewunnen* 19. Reg. 24. *pefolhen* 38. 24. 9. *peuolhen* 59. 64. 7. *petwungen* 39. 25. 2. *gewonnen* 121. 209. 3. *ist worden* 156. 284. 5. (part. perf.-ok).

IV. Ablautsor:

kfn. *ë — i — a — â — o*

B. Jk. néha nyúlás (*o > a, u*)

Példák: *nehmen* (inf.) 158. 289. 6. *sprechen* (inf.) 57. 59. 1. *ich sprich* 29. 2. 1., 30. 3. 2. *genommen* (part. perf.) 41. 32. 22. *aus genommen* 65. 69. 3. *ist gepóren* 102. 163. 4. *gestolen* 116. 197. 4. 5. *geparen* *ist* 102. 163. 5. *angesprochen* *wurdenn* 127. 223. 3.

V. Ablautsor:

kfn. *ë — i — a — â — ë*

Példák: *geben* (inf.) 42. 32. 6. *hingeben* (inf.) 62. 67. 9. *geschehen* (inf.) 63. 67. 5. *geschit* 122. 211. 7. *gibt* 48. 42. 1. *ich ... gib* 28. 1. 7. *sitczt* 102. 164. 3. *geschen* *ist* 31. 6. 7. *gesessen* 64. 68. 8.

VI. Ablautsor:

kfn. *a — a — uo — uo — a*

B. Jk. *a — a — — — a*

Példák: *slagen* (inf.) 64. 68. 2. *ausz tragen* (inf.) 106. 168. 1. *anheben* (már a kfn.-ben is *e*-vel van az inf.) 51. 47. 9. *sweren* 43. 33. 1. *das er nit ... grab* 112. 188. 2. *getragen* (part. perf.) 62. 67. 11. *geschaffenn* 120. 207. 3. *gewachsen* 120. 208. 2. *gesworen* (már a kfn.-ben is *geswarn* mellett *gesworn*) 43. 34. 1. *angeschlagen* 34. 15. 2.

VII. Ablautsor:

Ide tartoznak az eredetileg reduplikáló igék: *x — x — ie — ie — x*.

Példák: *ruffen* (inf.) 106. 170. 5. *vahen* (praes. plur. 3.) 80. 107. 4., 82. 111. 10. *hielt* 52. 49. 5. *verfallen* (part. perf.) 41. 32. 20., 42. 32. 9. *pehalten* (part. perf.) 48. 42. 3.

Ugyanezeket a hangtani különbségeket mutatják a praeterito-praesens-ek is.

Sollen: ind. praes. sing. 3. *sol* 39. 25. 5., 105. 168. 1. 2. 3. *soll* 40. 32. 1. *schol* 106. 169. 2., 137. 250. 2. *sal* 210. 421. 3., 118. 202. 1. stb. plur. 3. leggyakrabban *u*-val: *sullen* 31. 6. 6.,

31. 7. 8., 107., 174. 3. *sullent* 107. 174. 4. *schullen* 59. 63. 3. *süllen* 40. 32. 4. *süllenn* 46. 40. 6.; ritkábban o-val: *schollenn* 108. 175. 1. 2. *schollent* 114. 193. 2. *söllen* 3. 4. 8.

Dürfen: ind. praes. sing. 3. *darff* 132. 234. 3. *pedarf* 133. 236. b. 5. *pedorff* 43. 34. 4. *pedórff* 117. 199. 4. *dórff* 132. 234. 1. stb.

Mögen: ind. praes. sing. *mag* 16. R. 237., 17. G. 10., 45. 37. 7., 151. 273. 4. stb. *mug* 59. 64. 11., 149. 268. 3., 134. 237. 12. plur. *mügen* 136. 246. 5. *mugen* 137. 249. 5. *mügen* 43. 33. 3. inf.-ból: nach meinem gueten .. *vermögen* 48. 42. 1. *vermugen* 49. 44. 7. praet. *mocht* 145. 260. 5. conj.: *möcht* (sing. 1.) 48. 42. 6. gesein *möcht* 50. 46. 6. Jelentése: können, sollen, dürfen stb.

Turren: ind. praes. sing. *tar* 54. 51. 2. *thár* ich 126. 218. 3. *túr* 215. 431. 2. plur. *turren* 44. 35. 10. *türren* 51. 47. 2. stb.

Müssen: ind. praes. *müst* 184. 342. 2. *muesz* 164. 304. 3. conj. praet. *müst* 123. 213. 4. *müsten* 127. 223. 4. stb.

Lassen: ind. praes. sing. *lest* (3. sz.) 56. 56. 7., 110. 183. 2. inf. *lassen* 59. 64. 7. *lossen* 120. 206. 5., 138. 252. 2. 3. 4. *loszen* 146. 262. 4. stb.

Tun: ind. praes. sing. *thuet* 51. 47. 13., 54. 51. 3. *túth* 108. 177. 4. *thút* 123. 213. 5. inf.: *thuen* 44. 36. 6. *thúen* 51. 47. 9. conj. praet. *teth* 118. 204. 3. part. perf. *gethan* 54. 50. 6., 156. 285. 2. *gethann* 179. 333. 3. *gethón* 119. 204. 1.

2. Mellékszótágok.

a) Diphtongizálódás.

A mellékszótágokban ugyanazon hangváltozásokat találjuk, mint a főhangsúlyos szótágokban. Ahol a kfn.-ben a mellék-szótágban *i* volt, ott a B. Jk.-ben *ei*-t találunk. Épenúgy kfn. *ei*-nek megfelel *ai*.

Anyagot jelentő melléknevek kfn. *-in* > *-ein* végződéssel: *guldein* 36. 18. 3. *guldein* bul 38. 24. 5. *rotguldein* 35. 17. 2. *rotguldein* 36. 18. 2.

Kicsinyítő képző *-in* > *-ein*: *stëblein* 58. 59. 3. *zweylein* 58. 59. 3. *püchleyn* 1. 1. 1.

Kfn. *in* - > *ein* - ígekötő: *ein nemmen* 35. 15. 3.

A kfn. *-in* nőnemű főnév képzőnél nem következett be a diphtongizálódás, sőt nagyon valószínű, hogy az *i* megrövidült:

künigin 31. 6. 1. *kunigin* 31. 6. 2. *fragnerin* 94. 153. 1. 2., 95. 154. 1. 2. *obserin* 95. 154. 4. *keserin* 96. 154. 1. *hunerin* 96. 154. 6.

Kfn. *-heit* > *-hait* képző: *tumhait* 28. 1. 5. *gewonhait* 27. 1. 4. *freihait* 36. 18. 3. *weishait* 36. 20. 3. *gerechtigkait* 36. 20. 5. *stilligkait* 37. 20. 7. *warhait* 37. 22. 8.

Kfn. *leie* (fem.) = Art, Art und Weise > *-lai* képző. A kfn.-ben még nem fordulnak elő az úfn. *allerlei*, *mancherlei*-nak megfelelő összetételek, csakis gen. mellett alkalmazzák, mint önálló főnevet: *maneger leie* stb. A B. Jk.-ben már találunk az úfn. képzésmódnak megfelelő összetételeket: *allerlay* 27. 1. 15. *kainerlay* 42. 32. 7., 108. 176. 3* de: *keynerley* 107. 174. 5. *kainerley*. Ebben ismét az ortográfia pontatlanságát látjuk. Különírt alakok: *welicher lay* 42. 32. 3. *kainer lay* 51. 47. 11.

b) Rövid magánhangzók.

a) A kfn. rövid magánhangzó megmarad.

A melléknév fokozásánál:

középfok kfn. *-er* > *-er*: *grösser*, *klainer* 54. 50. 9. *pesser* 28. 1. 7., 100. 160. 2. *minner* 53. 50. 25. *hoer* (höher) 131. 231. 2., 151. 272. 4. *meher* 131. 233. 4. *mer* 73. 94. 3. *minder* 78. 104. 8. *serer* 30. 3. 4.

felsőfok kfn. *-est* > *-ist*: *eltisten*, *vernunftigisten*, *pestentigisten* 43. 34. 3. *witzigisten* 41. 32. 11. *öbrist* 41. 32. 18. *öbristen* 42. 32. 2. *obristis* 105. 167. 6. A magánhangzó már a kfn.-ben is gyakran kiesett. A B. Jk. ilyen alakjai: *höchsten*, *mittelsten*, *nidersten* 27. 1. 11. *höchst* 91. 145. 3. *maist* 96. 154. 10. *negste* (fem. sing. acc.) 145. 260. 6. *minsten* 55. 53. 4. *gröstenn* 41. 32. 12.

Már a kfn.-ben is kétféle alakot találunk, magánhangzóval és magánhangzó nélkül, a következő szavaknál: *welich*, *welch*; *solich*, *solch*; *kelich*, *kelch*; *tilgen*, *tiligen*. A B. Jk.-ben is előfordul mind a két alak: *welichen* 38. 24. 6., 39. 25. 4. *welicher* 38. 24. 7. *welcher* 138. 251. 1. *welch* 126. 219. 2. *sölich* 52. 50. 5. *sölichs* 80. 106. 7. *sulcher* 145. 260. 6. *sulch* 152. 275. 4. *kelich* 116. 197. 3. *vertiligèn* 29. 2. 12. *tilig* 51. 47. 5.

A kfn. *e* megmarad a következő esetragokban: *klosteren* 31. 7. 5. *richtereren* 31. 7. 6. *klösteren* 32. 7. 2. *ratherren* 33. 11. 5., 33. 12. 3. *herren* 34. 12. 2. *yetwederen* 43. 34. 1. *ee precheren* 24. R. 290.

A *ge-* igékötöben: *gelideren* 30. 3. 7. *ungelaubigen* 37. 21. 3. *ungeleubt* 37. 22. 7. *genedigen* 47. 42. 3. *geleichen* 69. 81. 6. de: *gleichenn* 33. 10. 1. stb. 1. hangkivetés.

A következő szavakban: *ernewer* 37. 22. 7. (kfn. *ernewer*), *zehen* 39. 27. 2. (kfn. *zehen*, *zën*), *funfzehen* 42. 33. 3. *czehent* 125. 217. 1. 2.

Kfn. rag *-ec*, *-ic* > *-ig*, *-ich*: *gnedigen* 29. 3. 4. *ledig* 31. 5. 5. *schuldig* 32. 10. 2. *poshaftigen* 29. 2. 9. *kunigen* 29. 3. 3. *manicher* 30. 4. 2. Az *i* kiesik: *heilge* 182. 341. 5.

A II. kéznél *prae-* és *suffixumok*ban kfn. *e* helyett gyakran *i-t* találunk. Ez a középnémetre jellemző hangjelölés a prágai kancellária hatására vall. Pl. *dem selbin* 106. 168. 3. *ratis mannen* 105. 167. 3. *gotis hewsern* 106. 168. 4. *umbe senttyn* 106. 171. 3. *gotis dinst* 107. 173. 5. *handil* 108. 175. 3. *dye selbin* 108. 175. 4. *glesin* 109. 179. 3. *zeredin* 109. 180. 2. *eynisz* 111. 187. 2. *wurffil* 113. 190. 1. *nichtis* 114. 191. 2. *irkennet* 114. 193. 2. *irförscher* 118. 203. 4. *geerbit* 189. 359. 3. stb.

Teljes következetlenséggel váltakoznak a *ver-*, *vor-*, *vur-*, *vür-* praefixumok, különösen a II. kéznél: *verhanden* (vorhanden) 106. 168. 1. *für gepieten* (verbieten) 110. 183. 3. *vorczagtes* (verzagt) 111. 186. 2. *vorreter* (Verräter) 113. 191. 2. *vorsetzct* (versetzt) 116. 197. 4. *vorczogen* (verziehend, saumig) 120. 206. 8. *fürsichtig* (vorsichtig) 37. 21. 4. *fürgebung* (Vorgebung) 46. 41. 1.

A *der-*, *dir-*, *dar-* igékötő leginkább az úfn. *er-*nek felel meg: *dertailt* 171. 315. 2., 171. 316. 2., *derkant* 191. 562. 4. stb.

Kfn. *-niss* képző > *-nuss*, *-nüß*: *glübnuss* 41. 32. 24. *gedächtnüss* 55. 54. 9. *fängknüss* 56. 56. 2. *gefängknüss* 56. 56. 5. 7. *zeugnusz* 118. 203. 1. *gezeugnusz* 118. 203. 2.

Pleonastikus tagadás (*nicht* + *en* kfn. tagadópartikula): *nicht enkomen* 20. Reg. 365. *Welicher wirt des nicht en thuet* 72. 89. 4. *vnnd nichten mer* 110. 183. 6. *das sy dye selbin nicht en thurren verkauffenn* 122. 210. 3.

Kfn. *-schaft* képző: *aygenschaft* 112. 189. 1. *petschaft* 124. 214. 1. 2. *aigenschaft* 114. 192. 1. *herschaft* 107. 172. 1. 2. stb.

Feltűnő a *je-* előszótag váltakozása az *i-*vel: *yemandt* 41. 32. 20. *yetwederen* 43. 34. 4. *yeslichem* 43. 34. 2. *yemantz* 57. 59. 5. *ydoch* 40. 32. 5. *ymantz* 58. 60. 4. *iderman* 103. 165. 1. *ymant* 110. 183. 4. *itzlicher* 113. 190. 2. *ymand* 114. 192. 3. *itzlich* 117. 200. 3.

A kfn. *a* maradt meg a következő szóban: *harnásch* 104. 166. 3. *geharnascht* 31. 6. 5. (kfn. *harnasch*, *harnesch*, úfn. *Harnisch*).

Érdekes változásokat mutatnak a következő szavak: *aputekär* 76. 102. 2. *aputeken* 77. 102. 1. (kfn. *apo*)-. Egyébként *o*-val: *apotekeren* 95. 154. 5. *apoteken* 95. 154. 6. — *pfersich* (kfn. *pfersich*) 95. 154. 9.

β) Hangzókivetés.

A hangzókivetés már az ófn.-ben is nagyon el volt terjedve, különösen a felsőnémetben, bár az írás nem mindig, vagy csak nagyon következtelenül jelölte. Ezt a következtetlenséget látjuk a B. Jk.-ben is. Gyakran ugyanabban a fejezetben, sőt ugyanabban a sorban, egy szónak synkopált és synkope nélküli, apokopált és apokope nélküli alakjai találhatók. Általában az apokope sokkal gyakoribb, mint a synkope. Synkopált alakokat csak ritkán találunk, míg az apokopált alakok mellett a teljes alakok igen ritkák. A magánhangzó eltűnésének okát az illető hang hangsúlytalanságában találhatjuk, mely így mindig jobban gyöngült s végre teljesen eltűnt.

Synkope. A magánhangzó kivetése a szó belsejéből. Pl. *zaubrer* 29. 2. 7. *ernst* (kfn. *ernest*) 29. 2. 12. *öbristen* (ober) 29. 3. 3. *wüetrich* (kfn. *wüeterich*) 30. 4. 4. *dinst* (kfn. *dienest*) 30. 4. 5. *arbait* (kfn. *arebeit*) 35. 15. 4. stb. Ezzel szemben teljes alakban fordulnak elő olyan szavak, amelyek az úfn.-ben s részint már a kfn.-ben synkopálódtak: *zweliff* (kfn. *zwellf*, ófn. *zwelif*) 40. 30. 3. *zehen* (kfn. *zēhen*, *zēn*, ófn. *zēhan*) 39. 27. 2. *funfzehen* 42. 33. 3. *czehen* 161. 295. 3. *zehenten* 16. R. 301. *vertiligen* (kfn. *tilgen*, *tiligen*) 29. 2. 12. *ernester* 37. 22. 7. *welichen* 38. 24. 6. stb.

Előfordulnak a *be-* és *ge-* praefixumok synkopált alakjai is: *gnedigen* (már a kfn.-ben is *gnāde*, *genāde*) 29. 3. 4. *gleichenn* (kfn. *gelich*, ófn. *gelih*) 33. 10. 1. *der glaub* (kfn. *geloube*, *gloube*) 37. 22. 7. *pleiben* (kfn. *beliben*) 38. 23. 6. *gslos* (Gschloss) 42. 32. 2. *gmain* 59. 64. 3. *gnüg* 119. 204. 9. *gwant* 70. 83. 3. stb. — A *ge-* gyakran teljesen eltűnik: *das er kauft* hat 53. 50. 27. *aus geben* ist 55. 52. 5. *worden* 55. 52. 6. *richt* (Gericht) 55. 54. 6. *fünden* wirt 80. 106. 7., 95. 153. 1. *funden* wirt 93. 148. 7. *lidmasse* (Gliedmass, Glied, kfn. *gelit*) 181. 340. 3.

A pozsonyi kézirat igen gyakran synkopálja az inf. -*en*-jének *e*-jét (a kiadásban mindenütt -*en*).

Kfn. összevont alakok: *in han* (inne haben) 55. 54. 2. *umb gen* (um gehen) 56., 57. 3. er langent *hant* (pl. 3. sz.) 106. 171. 3. *gen*. (inf.) 64. 67. 7. *sten* (inf.) 64. 67. 5., 81. 108. 2. *ab sten* (inf.) 117. 199. 4. Ezek analógiájára: *geschen* (inf.) 143. 259. 1. 2., 117. 201. 1. *geschen* ist 149. 268. 2. (kfn. *geschēhen*, ófn. *giscēhan*), *hawn* (kfn. *houwen*, ófn. *houwōn*) 146. 262. 4. mit *glünden* zangen (*glun* = glühen, kfn. *glüen*, *glüejen*, ófn. *gluoen*) 126. 219. 4. stb. Teljes alakok: *gehen* (inf.) 113. 191. 1., 144. 260. 5. *haben* (inf.) 51. 47. 2. *habent* (plur 3. sz.) 158. 288. 1. 2. nicht mag *gehaben* 152. 274. 4. (Nyomatékosító *ge*-igekötővel képzett inf. V. ö. mág *geseyn* 134. 237. 12. mag er nit *geseyn* 135. 244. 4. *gesein* möcht 50. 46. 6. nicht wolt *gevolgen* 191. 362. 5. nit *gemagk* treiben 180. 335. 5.), *geschehen* (inf.) 63. 67. 5. stb.

Kfn. *arbeit*, *arebeit* mindig a rövidebb alakban fordul elő, sőt egyszer az *ei* is synkopálódik: *arbttern* 193. 368. 1. Egyébként *arbeyter* 193. 368. 3. *arbeiter* 193. 368. 5.

A *pokope*. A magánhangzó eltünése szóvégeken. Hogy szemléltetővé tegyük az *apopokált* alakok viszonyát a teljes alakokhoz, egymás mellé állítjuk az 1. fej. (I. kéz) és a 314. fej. (II. kéz) megfelelő alakjait.

1. fej. (27., 28. lap.)

Apokopált alakok: *sing.* nom. *vorred* 1. *sag* 4. *redt* 7. *er* (kfn. *ēre*) 9. *sel* 9. *gemain* 15. *gab* 21. — *sing.* dat. *anfang* 1. *puech* 9., 17. *volk* 15. *neidt* 21. *got* 26. *mund* 30. — *plur.* *prieff* 5. in *drey tail* 10. *ratman* 13. *garb* 27. *dise wart* 30. *iungling* 30. — *igék:* nicht *lass dich* 16. *hab gedult* 19. *straff* 20. *gib* 22. *frag* 28. *hüet* 28. *lob* 29. *pit* 30. — *adj.* das *erst* 17. das *ander* 18. das *drit* 18. *dy klain* *gab* 21. das aller *freisamist* vnd *snodist* tier 23.—24. das *pest* 26.

Teljes alakok: *dy selbe* 5. *rede* 8. aus seiner *herte* 26. *sprechende* 30. *dise wart* 30. *verneute* 7. nicht *morde* mich 21. *opferte* 26.

314. fej. (170. lap.)

Apokopált alakok: *vil aide* 1. 2. *ait* 7. *sach* 9. *sech* 2. *halt* 2. *geczug* 4. *stuck* 4. (dat.), *creucz* 6. (dat.), *widertail* 9. (dat.)

Teljes alakok: *aide* 1. 2. 6. (plur.), *aide* 8. (dat.), ich *meyne* 9. *sulche* 9.

A főnevek egyesszámú dat.-ában csaknem mindenütt hiányzik az *e*. Az *e-s* alakok igen ritkák: dem *gerichte* 34. 12. 6., 43. 33. 1. (kfn. nom. *gerichte*. Szóvégi *e*-jét a B. Jk. néha más esetekben is megőrzi: an dasz obrist *gerichte* 106. 170. 5. yn das *gerichte* 107. 173. 3.), *nymande* 125. 216. 3.

Részben kfn. alakot őriztek a következő szavak: *vnnde* 107. 173. 5. (kfn. *unt*, *unde*, ófn. *unti*), *vmbe* 106. 169. 3., 106. 171. 1., 127. 223. 1. (kfn. *umbe*), *Wenne* 102. 163. 2. (kfn. *wenne*, *wanne*), *Dorumme* 154. 279. 10. Ezek mellett azonban leggyakrabban: *vnd*, *vm(b)*, *wen*.

Kfn. praep. *zuo* : *zue* 31. 7. 4., *ze* 43. 34. 4., 109. 180. 2. leggyakrabban: *zw*, *zu*.

Hangzókivetés enklisis útján. Hangsúlytalan szavak magánhangzójuk elvesztésével egybeolvadnak az előttük levő szóval. A ragozott névelőnek az egybeolvadása a praeposíciókkal a kfn. időbe nyúlik vissza. *an dēme*, *von dēme*-ből a tőszótag hangsúlyának elvesztése után *anme*, *vonme*, később *ame*, *vome*, végül a hangsúlytalan *-e* apokopálása után *am*, *vom* lett.⁴³ Példák a B. Jk.-ből: *am* (an dem) 30. 4. 3., 33. 10. 2. 3., 36. 20. 4. *zum* (zu dem) 36. 20. 3., 111. 186. 4. *vbers* (über das) 54. 50. 4. *vom* (von dem) 116. 198. 1. *aufs* (auf das) 132. 234. 1. *hintz* (hinañ unz) 96. 154. 15. (a Cromer-kódex ezen a helyen *hinan vncz*-ot használ), *peyn* Judenn (bei den) 15. Reg. 4. *mirs* (mir es) 50. 45. 1.

γ) Magánhangzók betoldása.

A legegyszerűbb eset az, amikor sonantikus *r* előtt svara-bhakti *e* jön létre: *feiertagk* 162. 298. 5. *meher*, (kfn. *mêr*) 116. 198. 3. Egyébként ott is a régi kfn. alakot találjuk, ahol az úfn. *e*-t tüntet föl: *feir*, *feyr* (kfn. *vîre*, úfn. *Feier*) 106. 169. 1. 2. *feur* (kfn. *viur*, úfn. *Feuer* 149. 270. 3. *maur* (kfn. *mûre*, *mûr*, úfn. *Mauer*) 14. Reg. 242.

e keletkezik még $r + n$, $r + m$ és $l + n$ között: *forderen* (kfn. *vordern*) 42. 33. 3. *zaren* (kfn. *zorn*) 7. 9. 5. *dyren* 194. 371. 2. *dyrren* (kfn. *dirne*, *dierne*, ófn. *diorna*) 202. 396. 3. *waitgaren* (kfn. ófn. *garn*) 209. 419. 2. (az előtte levő sorban: *waitgarn*), *sturemglogken* 17. Reg. 251. de: *stórm glocken*, *stúrm gluckenn*

⁴³ Paul: D. Gr. I. k. 245. 1.

138. 251. 1. 2. *wechselen* 68. 77. 12. *verwechselen* 68. 78. 3. *handelen* 77. 104. 2.

i jön létre a következő szavakban: *milich*, *milichrâm* 96. 154. 5. (kfn. *milch*, ófn. *miluh*), *welischen* (kfn. *welsch*) 63. 67. 8. *scherigenn* 110. 183. 1. (kfn. *scherge*, *scherje*) *pelich* (kfn. *bale*) 67. 75. 3.

3. Vokalikus sajátságok.

Itt egy pár esetet sorolok fel, melyek eltérnek az eddigi hangváltozásoktól. Mindenekelőtt megemlítem az *-und* végű jelenidejű melléknévi igeneveket, melyek H. Paul szerint már a kfn.-ben is előfordulnak. (Mhd. Gram. 155. §. 10. Anm.): *habund* 41. 32. 23. *stinkunden* 113. 191. 2. *stinkund* 80. 106. 5. *farund* 101. 162. 2. *wissundt* 3. 4. 8. *messundt* 3. 3. 5. *vbertretund* 4. 6. 5. *richtundt* 4. 5. 10. de: *neukomendes* 10. C. 82. *neukomenden* 18. H. 348. *farend* 166. 308. 2.

Ugyanazt a jelenséget látjuk a *Tugend* szónál (kfn. *tugent*, ófn. *tugund*, gót *dugunthus*): *toguntsam*, *togüntlich* 176. 329. 1. Itt valószínűleg a régi *u-s* alak maradt meg.

Bajor-osztrák alak *granitz* 62. 67. 2. = *Grenze*, késői kfn. *grënz*, *grënze*. A szó az orosz-lengyel *granica*-ból származik.

Mittwoch, kfn. *mittewoche* : *mitich* 105. 168. 3. *mitichen* 87. 130. 5., 106. 170. 2.

Érdekesek a 67. fejezetben felsorolt országnevek: *Polan* = Polen, *Pehaim* = Böhmen, *Reissen* = Reussen.

keigenwurtikait (171. 315. 3.) = *Gegenwart*, kfn. *gëgenwart*; *keigenwortig* 151. 273. 1.

4. Későbbi betoldások.

A B. Jk. 1453, 1500, 1502 és 1503-ból származó betoldásait⁴⁴ nagyjából ugyanazon hangtani sajátságok jellemzik. A legfeljebb:

Kfn. *von*, *vone* (dia. *van*), *vor*, *vore* állandóan *van* ill. *var* alakban fordul elő.

Labializáció: *pöcken* (Bäcker), *pösten* (besten).

Kfn. *oe* > *e*: *gehert* (gehört).

Kfn. *brôt*: *prat*, *pratt*.

⁴⁴ Michnay 263—264.

Kfn. névmás *sie, si, sí: se, see.*

Kfn. *i > ie: wiert (wird), wier (wir).*

Kfn. *vür: fwer* alakban használatos. Az *e* valószínűleg az umlautot jelzi.

Gyakran fordulnak elő praet.-os ígealakok: *vanden* (plur. 1. sz.), *ward, sachen, gab, paten, patten, gieng* (= *gingen*), *giengen*. A *haben* praet.-a ind. és conj.-ban: *hiet, hieten* vagy *het, hetten*.

Kfn. *-lich, -lich*, ófn. *-lich* képző *i*-je *e*-vé változik: *geistlech, weltlechen, rechtlech, ebicklech* (ewiglich), *etlech, haimlech* (189. 360. jegyzet).

A *ge-* praefixum néha teljesen elmarad: *richt* (= Gericht). Enklisis: *dans* = dan es, als es, *jchs* = ich es.

II. Mássalhangzók.

A mássalhangzókat illetőleg általában azt mondhatjuk, hogy a kfn. mássalhangzó-rendszerhez viszonyítva nem történtek nagyobb változások. A jelölés itt is nagy ingadozásokat mutat, különösen az ú. n. „orthographischer Wechsel” területén.

1. Explosivák és h.

b ~ p.

Szókezdő labiális expl. a felsőnémetben már a kfn. időben zöngétlen lenissé lett, amire a *p* és *b* ingadozó jelöléséből következtethetünk.⁴⁵ Míg az ófn.-ben a *p* meglehetősen szilárdan megőrizte hangállapotát, már a klasszikus kfn.-ben *p ~ b* jelölés váltakozik.⁴⁶ A 12. sz.-tól kezdve azután lassan eltűnik ez a váltakozás szó elején és szó belsejében. *b* és *g* a szokásos alemann írásmód. A geminátákban is *bb, gg* marad. Bajorországban s a vele szomszédos vidékeken a *p* is gyakori, intervokális helyzetben azonban általában *b*-t használnak. A B. Jk.-ben a legnagyobb következtelenséget találjuk. *p* és *b* gyakran minden szabály nélkül váltakozik egymással s általában azt mondhatjuk, hogy a *p*-s alakok a gyakoribbak.

⁴⁵ Moser i. m. 95. §.

⁴⁶ U. o. 25. §.

Szókezdő *p*: *pösem* 29. 2. 4. *poshaftigen* 29. 2. 9. *pricht* 29. 2. 9. *pruederlich* 29. 2. 9. *pabst* 29. 3. 2. *paiden* 30. 3. 2. *pan* 30. 3. 5. *pey* 35. 16. 6. *pluet* 35. 16. 8. *pleiben* 38. 23. 6. *pürg* 107. 173. 3. *prieff*. 53. 50. 1. 3. 5.

Szókezdő *b*: *babst* 29. 3. 1. *bull* 36. 19. 4. *brieff* 53. 50. 15. *bindet* 117. 201. 3.

A korai úfn. korszak egyéb írott emlékeiben a *be-* praefixumnál csak igen ritkán találunk *p*-t. A B. Jk.-ben gyakoribbak a *p*-s alakok: *pelaitten* 31. 7. 8. *pezallen* 32. 9. 3. *pezallung* 32. 9. 4. *pedarff* 34. 12. 3. *pesenten* 35. 16. 5. *petrogen* 36. 20. 3. *pestell* 36. 20. 5. *pestenn* 37. 20. 3. *pesichrung* 41. 32. 17. *pekundiget* 46. 39. 3. *belaitten* 31. 6. 7. *besenden* 43. 34. 4., 45. 37. 5., 46. 40. 4. *besendet* 45. 38. 2.

Intervokálikus helyzetben mindig *b*-t találunk: *eben* 29. 2. 10. *haben* 29. 2. 11. *gaben* 30. 3. 2. *pegaben* 32. 8. 4. *petrüeben* 37. 20. 6. *Lieben* 40. 32. 3. *lebentigen* 53. 50. 19. *pleiben* 119. 204. 4. — A synkopált alakokban is mindig *b* van: *lebt* 29. 2. 4. *babst* 29. 3. 1. *pabst* 29. 3. 2., 30. 3. 2., 30. 4. 3. *ungeleubt* 37. 22. 7. *geerbt* 38. 24. 2. *lobs* 41. 32. 23. *gibt* 48. 42. 1. *auf gibt* 53. 50. 19. *habt* 57. 59. 4.

Szóösszetételekben intervokálikus helyzetben is lehet *p*: *gepoten* 29. 2. 2. *gepürdt* 31. 5. 5. *gepurdt* 32. 8. 1. *geperdt* (gébart) 32. 8. 2. *gepeten* 44. 35. 6. stb.

Szövégén váltakozik *p* ~ *b*, a *b*-s alakok azonban gyakoribbak: *leib* 30. 3. 5. *weib* 31. 7. 4. *ab sten* 36. 19. 2. *ob* 38. 24. 7. *ap gangk* 107. 173. 5. *ap* (ob) 107. 174. 6. *weip* 118. 204. 2. *weib* 119. 204. 4. — Az apokopált alakoknál állandóan *b* van: *lieb* *hab* 29. 2. 2. *lieb* 29. 2. 9. *pleib* 41. 32. 24. stb.

b ~ *w*

A *b* szó belsejében néha spiránssá lesz. Ez a változás először középnyelvi területen ment végbe, már a 12. sz.-ban. Bajor területen csak a 13., 14. sz.-ban jelentkezik.⁴⁷ A B. Jk. *w*-s alakjai: *offenwar* 29. 2. 8. *offenwarer* 37. 22. 5. *offenwart* 51. 48. 2. (*-bar* < kfn. *-baere*, ófn. *-bâri*), *herweg* 8. Reg. 19. később *b*-vel is: *herberg* 36.).

Tisztán ortografikus természetű a *b* és *w* váltakozása szó-

⁴⁷ Moser 95. §.

kezdetén⁴⁸ a következő összetételekben: *albeg* (allweg, immer) 61. 66. 1. *erberben* 48. 42. 2. *ver antburt* 114. 192. 4. *gebicht* 11. Reg. 85. (későbbi kéz betoldása), von *lembunden* (Lähmwunden) 22. Reg. 4. *arbais* (kfn. *arwei* 3, *ärwei* 3) 95. 154. 8. 15. *gebalt* 20. Reg. 245. *leinbibir* 13. Reg. 133. *leinbater* 13. Reg. 134. — Ugyanúgy *bochen* (wochen) 21. Reg. 227. stb. De: *werben* 50. 46. 5. *verwalken* 108. 177. 2. stb.

Kfn. *w r, l* és magánhangzó után *b*-vé lett.⁴⁹ Pl. *gelbs* 111. 186. 3. *gilben* 114. 193. 3. (kfn. *gël, gëlwes*).

A kfn. *pf* affrikata általában megmarad. Jelölése leggyakrabban *ph* (*pph*), előfordul azonban mindkét íronál a *pf* is. Pl. *phenning* 34. 12. 7. *emphangen* 35. 15. 7. 11. *pharrer* 37. 21. 2., 37. 22. 3. *phantprieß* 53. 50. 8. *phincztag* 105. 168. 3. *phenden* 106. 171. 3. *geoppfert* 194. 373. 4. *kuppher* 207. 411. 3. *copper* 218. 441. 1. *pflichtig* 36. 18. 2. *pfarrers* 38. 23. 1. *pfandt* 53. 50. 6. 7. 8. *pfarrer* 107. 173. 1. *pfünten* 208. 414. 5. *pfennig* 109. 181. 3. (a *ph* jelöléshez v. ö. Bevezetés 10. l.) *werpflicht* 53. 50. 3. és *tropfen* 174. 323. 2. alakok *p*-jét írashibának tekinthetjük.

Nyomat találjuk a kfn. *f* affrikációjának is: *entpfrömbt* 55. 52. 6.

t ~ d

Az úfn. *t* és *d* különböző eredetűek *d* < germ. *th* (pl. *das* ~ gót *thata*) *t* < germ. *đ*, gót *d* (pl. *Tag* ~ gót *dags*). Idővel azonban keveredés jött létre. Egyes szavakban pl. szóelején már a kfn.-ben a szabályszerű *d* < gót *th* helyett *t*-t használtak (*tausend*, *tauen*, *Traube* stb.). A nasalis utáni *t* pedig már az ófn.-ben *d*-vé lett (*lantes* ~ *landes*).⁵⁰

A B. Jk. a *t — d* hangok következő állapotát mutatja:

Szó elején magánhangzó előtt megmarad a *d* < kfn., ófn. *d* < germ. *th*: *dingen* 29. 2. 1. (kfn., ófn. *dinc*, régi germ. *thing*), *das* 31. 5. 2., 31. 7. 2. stb. (kötőszó *daß*, gót *thata*), *dinst* 30. 4. 5. stb.

Mássalhangzó előtt kfn., ófn. *d* < germ. *th* helyén néha *t*-t találunk: *trit tail* 34. 12. 1. de: *driualtikait* 122. 211. 2.

⁴⁸ Moser 26. §.

⁴⁹ U. o. 101. §.

⁵⁰ Paul: D Gr. II. 200. §.

Ahol már a kfn.-ben is *t*-t használtak *d* < germ. *th* helyett, ott a B. Jk. is *t*-t tüntet föl: *tausent* 32. 9. 2. (kfn. *tüsent*, ófn. *thusunt*, *dúsunt*, gót *thūsundi*).

Magánhangzó előtt mindenütt megmaradt a *t* < kfn., ófn. *t* < germ. *d*: *tail* 34. 12. 1. *tugent* 36. 20. 1. *todslag* 52. 50. 7. *tumhait* 28. 1. 5. *untugen* 29. 2. 9. *tag* 32. 9. 4., 46. 40. 4., 105. 168. 1. *gebtag* 32. 10. 1.

Szöbelsejében intervokálikus helyzetben mindenütt megmarad a *d* < kfn., ófn. *d* < germ. *th*: *pruederlich* 29. 2. 9. *leiden* 29. 2. 10. *laidigen* 37. 20. 6. *pader* (Bader) 110. 182. 1. *meinayder* 29. 2. 7.

Kfn. *t* intervokálikus helyzetben néha megkettőződik: *geittigkait* 4. 5. 10. *Geittiger* 5. 6. 5. kfn. *gitec*, *giteckeit* = geizig, gierig).

Nasalis és liquida után *d* váltakozik *t*-vel: *haldenn* 59. 62. 6. (kfn. *halten*, gót *haldan*), *halden* 109. 179. 1. *sunder* 29. 3. 3. (kfn. *sunder*, ófn. *suntar*, gót *sundró*), *vnder* 36. 20. 2., 41. 32. 15. *gulden* 32. 9. 2. *henden* 53. 50. 27. *underschait* 53. 50. 13. *bestentiger* 37. 21. 2. *pesenten* 35. 16. 5. *pestántig* 41. 32. 24. *lebentigen* 53. 50. 19. *inhalten* 58. 62. 1. *sentten* 106. 171. 1.

Szövégen magánhangzó után nagyrészt megmarad a *t* < germ. *đ* vagy gót *th*: *stat*, *statfolk* 29. 2. 2. (*Stadt*, kfn. *stat*), *got* 28. 2. 1. 3., 29. 2. 4. (kfn. *got*, gót *guth*).

Suffixumok előtt intervokálikus helyzetben a szövégi *t* gyakran megkettőződik: *gottes* 29. 2. 2. *guten* 191. 362. 2. *gutter* 193. 370. 3. *wuttenden* 202. 398. 2. (kfn., ófn. *wuot*, gót *wōds* = besessen, geisteskrank).

d-t találunk a következő szavak végén: *ayd* 46. 40. 2. (kfn. *eit* (d), gót *aiths*), *leid* geben 121. 210. 4. de: *leit* geben 121. 209. 1. 2. *leitt* geben 122. 211. 3.

Nasalis és liquida után teljes következtelenséggel használnak *d*-t vagy *t*-t: *sand* Peter 30. 3. 3. *sand* Trinitat 121. 210. 2. *sand* Jorgen 32. 9. 4., 35. 15. 10. *sant* Jorgen 109. 180. 5. *wolden* (wollten) 191. 364. 3. *pald* 34. 15. 2. (gót *balths*), *hand wercher* 112. 190. 3. *hantwercher* 43. 33. 2. *hanttat* 119. 204. 9. *gedult* 30. 3. 6. *tausent* 32. 9. 2. *golt* 32. 9. 3. (gót *gulth*, kfn. *golt* (d), ófn. *gold*), *vergolt* 33. 10. 1. *gelt* 35. 15. 1. *wirt* (wird) 32. 8. 2., 191. 362. 1. (gót *wairthan*) *sent* (sind) 108. 175. 4. *grunt* 55. 54. 2. *frewnt* 119. 204. 8.

Az apokopált alakokban nasalis és liquida után leginkább *d*-t találunk: mit dem *mund* 29. 2. 6. aus dem *land* 31. 7. 3. *wold* (wollte) 33. 11. 3. *hend* (plur.) 39. 25. 5. *wurd* 41. 32. 4. *werd* 41. 32. 16. de: *frewnt* 119. 204. 8. *frewnten* 119. 204. 4. *gefrewnterr* 37. 21. 3. *stunt* (kfn. *stunde*, ófn. *stunta*) 166. 307. 1.

A „*deutsch*“ szó 788 óta latin szövegekben *th*-val fordul elő: „*theodisca lingua*“ s először csak a nyelvre vonatkozik. Maga a szó a régi német *theoda* (gót *thiuda*, ófn. *diot*, kfn. *diet* = Volk)-ból származik. Notkernél találunk először *d*-t (1000 körül): *diutisc*. A 12. sz.-ban egymás mellett használják a *diutesc*, *diutsk*, *tiusch* alakokat, melyek mostmár a német népre is vonatkozhatnak. Az úfn.-ben egész a 18. sz.-ig a *teutsch* alak használatos.⁵¹ A B. Jk.-ben az I. kéz leginkább a *d*-s, a II. kéz pedig a *t*-s alakot használja. Pl. *Deütsch* 34. 12. 1. *deütscher* 38. 24. 3. *tewtscher* 105. 167. 1. *tewtczsch* 105. 167. 4. *teutsch* 118. 203. 4.

t ~ *z*.

Kfn. *t* szóelején *w* előtt az úfn.-ben *z*-vé lesz.⁵² A B. Jk.-ben a régi alakok mellett már újak is előfordulnak: *petwungen* 39. 25. 2. *twinget* 203. 401. 4. *czwingen* 125. 217. 3., 191. 363. 3.

A kfn. *tz*, *z* affrikata mindenütt megmarad. A jelölésben némi következetességet is találunk: szóelején leginkább *z*, a II. kéznél gyakran *cz* áll: *zaubrer* 29. 2. 7. *zinsen* 30. 3. 1. *zway* 30. 3. 3. 4. *zwaintzig* 32. 10. 2. *zaichen* 35. 15. 5. *czwen* 108. 176. 2. stb. Szóbelsejében és szövégen leginkább *tz* (II. kéz *tcz*) áll: *witze* 28. 2. 3. *kürtz* 29. 2. 1. *yetzlichen* 29. 2. 1. *hertzen* 29. 2. 3. *gantz* 29. 2. 6. 11. *ichtz* 29. 3. 2. *kertzen* 31. 7. 6. *setczen* 105. 167. 3. *sytczen* 105. 168. 1. stb. de: *ganz* 51. 6. 7. *ganzen* 27. 1. 15. *churczlich* 103. 165. 5.

k ~ *g*.

Szóelején a felsőnémetben nem esett egybe a *k* és *g*.⁵³

A B. Jk.-ben a szókezdő kfn. *g* leginkább megmarad: *gegen* 29. 2. 10. *geklagt* 29. 2. 11. *gar* 29. 3. 2. *gebtag* 32. 10. 1. Csak

⁵¹ Kluge: Etym. Wb.

⁵² Paul: D Gr. II. 214. §.

⁵³ Moser i. m. 99. §.

szórványosan fordulnak elő *k*-s alakok: *ken* (gegen) 203. 403. 1., 205. 406. 1. *kegen*⁵⁴ 205. 406. 2. *keigenwurtikait* 171. 315. 3. *krichisch* (griechisch) 209. 417. 1. 2.

g ~ j váltakozást találunk a következő szóban: *yech* 37. 20. 6. *gech*, *gäch*, *gaech* 134. 237. 6. stb. (kfn. *gache gäch*, úfn. Jähzorn).

A *k* már az ófn.-ben bizonyos változást szenvedett. Az északi felsőnémet területen tenuis aspirata (*kh*), a déli felsőnémetben pedig affrikata (*kx*) lett.⁵⁵ — Szókezdő *k* az I. kéznél mindenütt megmarad. A II. kéz gyakran használja a szókezdő *k* helyén a *ch*-t. Hogy a *ch* itt affrikátát vagy tenuis aspirátát jelöl-e vagy csupán ortografikus természetű jelölés, minden hangtani jelentőség nélkül, nem dönthetjük el. Már a korai úfn. korszak elején túlnyomóan *k* használatos s a 15. sz. végétől kezdve ez az általánosan uralkodó hang.⁵⁶ Így valószínűtlen, hogy a *ch*-nak más hangértéke lenne, mint a *k*-nak. Pl. *chunig* 103. 165. 2. *chuningk* 103. 165. 3. *churczlich* 103. 165. 5. *chúmpft* 107. 172. 1. 3. *chamer* 108. 176. 1. *chint* 118. 204. 2. *chraft* 191. 363. 6. de: *kunigkliche* 103. 165. 7. *kamer* 108. 175. 5.

Szóbelsejében mindenütt megmarad a *g*: *dingen* 29. 2. 1. *untugen* 29. 2. 9. *gegen* 29. 2. 10. *kunigen* 29. 3. 3. *angel tugent* 36. 20. 1. stb.

A kfn.-ben a media absolut szóvégen tenuissá lett:⁵⁷ *tac* — *tages*. A B. Jk.-ben teljes kiegyenlítődést találunk: *künig* 29. 3. 4., 30. 4. 2. *mag* 30. 4. 2., 40. 30. 3. *tag* 32. 9. 4. 35, 15, 10, *gebtag* 32. 10. 1. *iartag* 33. 10. 3. *krieg* 41. 32. 20. *ding* 46. 39. 3.

Kfn. *-ec*, *-ic* suffixum > *-ig*: *gegenwurtig* 31. 5. 3. *ledig* 31. 5. 5. *schuldig* 32. 10. 2. *gerechtigkait* 36. 20. 5. *mächtiger* 37. 21. 3. *kündig* 37. 21. 6. stb.

A kfn. *-ec* suffixumban *g* és *ch* (spiráns?) váltakoznak: *manichen* 34. 14. 3. *manicher* 30. 4. 2. *manigerlay* 53. 50. 13., 54. 50. 5. *manigen* 128. 226. 2.

A *ch ~ g* váltakozás más szavaknál is előfordul: *nächster* 185. 347. 3. *negste* 145. 260. 6. *negsten* 186. 347. 2. *nagsten* 22. Reg. 266.

⁵⁴ Kedvelt alak a keleti középnémetben (Moser i. m. 21. 1.).

⁵⁵ U. o. 99. §.

⁵⁶ U. o.

⁵⁷ Paul: Mhd. Gr. 64. §.

Szavégi *k* < kfn. *c* < germ. *k r* után *ch*-vá lesz: *hantwerch* 43. 34. 1. *mit werchenn* 42. 32. 11. *hantwercher* 43. 33. 2. *hantwerich* 45. 37. 1. (kfn. *wërc, wërch, germ. wërka*).

Egyébként általában megmarad a kfn. *k* s néha meg is kettőzödik: *statfolk* 29. 2. 2. *folk* 31. 6. 3., 37. 20. 1. *krancken* 28. 2. 3. (kfn. *kranç [k]*).

A kfn. *c* ~ *g* kiegyenlítődésének analogiájára *g*-t találunk a következő szóban: *kranckait* (kfn. *kranç [k]*) 28. 1. 4. A *g* azonban a rákövetkező *k* hatása alatt is létrejöhetett.

h.

Szóelején és szóbelsejében tiszta hehezet: *herren* 29. 3. 4. *gehorsam* 30. 3. 3. *peuolhen* 59. 64. 7. *an slahen* 33. 12. 2. *geschehen* 31. 6. 4. *vor iehen* 29. 2. 5. *verlihen* 39. 25. 2. *hoher* (kf.) 193. 369. 2.

Intervokális helyzetben a *h* hiányozhat is: *geschen* ist 31. 6. 7. *gen* (gehen) 31. 7. 6., 32. 7. 2. *ee* (*eher*) 35. 15. 10., 40. 32. 3. *fürsteer* 39. 25. 4. *ee* (Ehe) 53. 50. 15.

Szavégén magánhangzó után vagy mássalhangzókapcsolatokban a *h* spiranssá (*ch*) lesz: *noch* (kfn. *noh*) 29. 2. 2. *geschech* 41. 32. 3. *richter* (kfn. *rëht*-ből) 41. 32. 8. *erhöcht* 41. 32. 9.

2. Spiransok.

f ~ *v*.

A kfn.-ben felsőnémet területen a szókezdő *f*-nek fortis, a *v*-nek lenis hangértéke volt.⁵⁸ A B. Jk.-ben s általában az egész korai úfn.-ben,⁵⁹ ennek a különbségnek a jelölése megszűnt. *f*- és *v*-t minden különbség nélkül használják, gyakran ugyanazon szavaknál is: *von* 28. 2. 2. 3. *vor* 29. 2. 1. *vil* 30. 3. 4. *vorcht* 37. 20. 2. *vindet* 111. 186. 5. *vier* 36. 20. 1. *peuolhen* 59. 64. 7. *feirprecher* 29. 2. 7. *fleis* 29. 2. 12. *folk* 31. 6. 3. *für* 35. 15. 4. *fleiss* 35. 15. 2. *fortaill* 52. 49. 1. *pefolhen* 38. 24. 9. stb.

Szóbelsejében az *f* mindenütt megmaradt. Az *ft* (kfn., ófn., gót *ft*) kapcsolatban: *poshaftigen* 29. 2. 9. *zu kunftig* 31. 5. 4. *zuekünft* 31. 7. 1. *vernunftige* 38. 24. 2. *vernunftigisten* 43. 34. 3. stb. — Geminált *ff* (kfn. ófn. *ff*, gót *p, pj*)-ből néha egyszerű *f* lesz: *offenwart* 51. 48. 1. 2. *offenwar* 29. 2. 8. *offenlich* 42. 32.

⁵⁸ Moser i. m. 100. §.

⁵⁹ U. o.

6. *geschafft* 46. 39. 2. *geschefft* 45. 37. 7., 53. 50. 23. (kfn. *gescheffte*, *gescheffede*, a *schaffen*-ből), *ofenen* (offenen) 107. 174. 2. *geschafft* 45. 38. 1. stb. — Eredetileg egyszerű *f* intervokális helyzetben gyakran megkettőződik: *perüeffen* 35. 16. 3. *rüeffen* 35. 16. 5. (kfn. *ruofen*, *rüefen*).

A kfn.-ben az *v* abszolút szóvégen fortissá (*f*) lett:⁶⁰ *hof* — *hoves*. A B. Jk.-ben mindenütt kiegyenlítődést találunk s az *f* az általánosan megmaradt hang.

ft váltakozik *ts*-vel a következő szóban: *kaufmanschaft* 214. 428. 2. *kaufmanschác* 214. 428. 1. *kawfmanschác* 214. 428. 3. stb.

s.

A korai úfn.-ben a szókezdő *s* és $\zeta < t$ *p*, *t*, *w*, *l*, *m* és *n* előtt *š*-sé lett.⁶¹ A B. Jk.-ben az I. kéz nem jelöli ezt a változást, csak a II. kéz használ ilyen esetekben gyakran *sch*-t. A 15. sz. közepéig azonban általában jelöletlen marad az újonnan keletkezett *š*, bár az *s* > *š* változás már sokkal korábban bekövetkezett.⁶² Így nagyon valószínű, hogy az előbb felsorolt esetekben a B. Jk.-ben is *š* hangot kell keresnünk. Pl. *swert* 30. 3. 3. 4. *zway swerter* 30. 3. 4. *sneidt*, *sneidet* 30. 3. 4. 5. *geslagen* 30. 3. 8. *gesworen* 31. 5. 3. *swangerung* 32. 8. 1. *swanger* 32. 8. 2. *auf slahen* 33. 11. 3. *swer* (nehéz) 37. 22. 8. *geslächte* 39. 28. 4. stb. *geschwornen* 105. 167. 3. *schweren* 108. 176. 2. *verschneiden* 107. 174. 6. stb.

s > *š* változást találunk néha szóbeliséjében is *r* után: *kurschnern* 108. 177. 1. *kurschen* 108. 177. 4. *kurschner* 108. 177. 2. *cherschen* 95. 154. 7. Jelölés nélkül: *kursner* 12. Reg. 177.

A kfn. *š* (*sch*) jelölése mindig *sch*: *menschen* 29. 2. 10. *schreiben* 30. 3. 1. *schuldig* 32. 10. 2. *schatzmaister* 34. 15. 1. *schande* 43. 33. 2. *schadenn* 51. 47. 6. stb.

Egyébként a kfn. *s* mindenütt megmarad: *sich* 27. 1. 2. *sag* 27. 1. 4. *dy selbe* 27. 1. 5. *zelen* 119. 205. 3. *selen* 120. 207. 2.

A kfn. ζ jelölése nagyon ingadozó. Hangértéke valószínűleg az úfn. β -nek felel meg. Pl. *gesessen* 34. 14. 2., 34. 15. 3. *fleiss* 35. 15. 2. *gehaisset* 35. 15. 9. *haisset* 52. 50. 19. *gesesner* 41. 32.

⁶⁰ Paul: Mhd. Gr. 65. §.

⁶¹ Moser i. m. 102. §.

⁶² U. o. 37. §.

16. *fleissig* 37. 21. 4. *fleisig* 161. 297. 6. *puess* 43. 33. 7. stb. A II. kéz csaknem mindig az *ß* jelölést használja (a kiadásban sz).

A *daß* < kfn. *daʒ* kötőszó semmiben sem különbözik a névelőtől: *das* 31. 5. 2., 33. 11. 2., 31. 7. 2. stb. A *ss* jelölés csak igen ritka: *dass* 51. 47. 5.

A kfn. *ʒ* állandóan megmaradt: *gassen* 42. 32. 8. *slussel* 55. 53. 6. stb.

3. Grammatischer Wechsel.

Bár a grammatischer Wechsel már a kfn.-ben kezdett kiegyenlítődés folytán eltűnni, a B. Jk. még sok szóban megőrizte a régi váltakozó alakokat.

h ~ g: *verziehen* (inf.) 41. 32. 6. *zihen* (inf.) 60. 66. 2. *ver-zihenn* (inf.) 56. 55. 6. *verzuch* (conj. praet.) 59. 63. 3. *vn verzogenn* 120. 206. 5. *verczogen*, *vorczogen* 120. 206. 6. 8. *an slahen* (inf.) 53. 12. 2. *schlaenn* (inf. a *h* kiesésével) 109. 180. 1. *schlaer* 110. 184. 1. *slahen* 123. 213. 3. *geslagen* 30. 3. 8. *angeschlagen* 34. 15. 2. *todslag* 52. 50. 7. Valószínűleg az ifn. hatása alatt találunk *h*-t a következő part. perf.-ban: *auszgeslahen* 125. 217. 3.

d ~ t: *verschneiden*, *schneidenn* (inf.) 107. 174. 6. *leidenn* (inf.) 108. 175. 2. *leiden* (inf.) 29. 2. 10. *sneidet* 30. 3. 5. *versniten* 215. 435. 3., 216. 435. 6.

s ~ r: *verliesen* (inf.) 54. 12. 6. *enkiesen* (inf. Crom. *erkysen*) 37. 22. 4. *erkiesen* (inf.) 38. 23. 3. *verleuset* (verliert) 46. 39. 2. *verleust* 51. 48. 2. *wesen* 28. 2. 2. *verlysen* (plur. 3. sz.) 109. 178. 1. *verliezung* (Verlust) 214. 426. 3. *wilkor* 39. 26. 2. *ver-wilkoren* (praes. plur. 3. sz.) 53. 50. 15. *verloren* 55. 52. 5. *ver-lorn* 110. 183. 5. *verwilkürt* 122. 210. 1. stb.

4. Nasalisok és liquidák.

m, n.

Mindkét hang nagyon konzervatív, szóelején, szóbelsejében és szóvégen mindenütt megmaradt.

Szóelején: *mit* 27. 1. 2. 8. 9. *manigen* 27. 1. 6. *magst* 27. 1. 9. *munter* 51. 47. 4. *menschen* 29. 2. 10. *nach* 27. 1. 2. 3. 4. *nichts* 27. 1. 7. *nyemant* 51. 47. 2. *nidersten* 27. 1. 11. stb.

Szóbelsejében: *nemlich* 29. 2. 8. *dingen* 27. 1. 3. *sunder* 29. 3. 3. *enden* 167. 309. 11. stb.

Szövégen: *dem* 27. 1. 1. *zum* 27. 1. 14. *rechten* 27. 1. 3. *vnd* 27. 1. 1. 2. 3. *darumb* 29 2. 10. 11. stb.

Intervokálikus helyzetben az *m* és *n* gyakran megkettőződik: *nymmer* 33. 11. 3. *ymer* 28. 2. 2. *nemmen* 32. 7. 1., 36. 19. 3., 35. 15. 3. *gesammet* 42. 32. 3. *annen* (kfn. *āne*, Ahn), de: *aus genomen* 35. 11. 6. *nemenn* 43. 33. 7. Kfn. *komen* leggyakrabban egyszerű *m*-mel fordul elő: *komen* 34. 12. 4. *volkomene* 35. 15. 12. *zu samen komen* 40. 32. 4. de: *kommen* 45. 38. 1.

Az *ent*- praefixum *p* előtt a *t* kiesésével gyakran *em*-mé assimilálódik (labiálizáció): *empricht* 70. 83. 6. *emprecken* 25. Reg. 195., 186. 347. 10. *emperen* 71. 86. 6. *emplossen* 22. Reg. 320. de: *entprechen* 174. 519. 3. Egyébként mindenütt megmarad az *ent*-: *Entlauft* 100. 160. 11. *entlauf* 100. 160. 9. *entwet* 101. 161. 2.

l, r.

Mindenütt megmaradtak. Intervokálikus helyzetben gyakran találunk megkettőzést. Pl. *rechtuech* 27. 1. 2. *geschriben* 27. 1. 3. *herren* 29. 3. 4. (sing. *her* 29. 3. 4.), *herschafft* 56. 19. 2. *oder* 27. 1. 3. *lands* 27. 1. 6. *lesen* 27. 1. 9. *säligkait* 27. 1. 9. *alle* 34. 13. 3. *allen* 29. 2. 1. *aller* 29. 2. 5. *al* 30. 3. 7. *alhie* 30. 3. 1. *süllen* 51. 6. 4. Kiegyenlítődéssel: *all* 32. 7. 2. *soll* 54. 13. 2., 40. 32. 1., 51. 47. 13.

5. Félhangzók.

Kfn. *w* *e* előtt kiesik: *trew* (kfn. *triuwe*) 29. 2. 10., 31. 5. 4. *getrew* 37. 21. 6., 49. 43. 1. *Frawn* (kfn. *vrouwe*) 40. 32. 3. *frawn* 47. 42. 3. *ewr* 57. 59. 3. 4. *getrawet* 192. 367. 4. A *w* itt *u*-t jelöl, mint a *zw*, *sawmig* stb. szavakban.

Szóelején a kfn. *w* mindenütt megmarad: *wil* 50. 3. 1. *wan* 27. 1. 7. *gewonhait* 27. 1. 4. *wais* 27. 1. 8. stb.

Mássalhangzó után is megmarad: *sweren* 45. 33. 1. *swert* 30. 3. 3. 4. *swangerung* 32. 8. 1. *swanger* 32. 8. 2.

r és *l* után *w* > *b*: *gelbs* 111. 186. 3. *gilben* 114. 193. 3. (kfn. *gël*, ófn. *gëlo* gen. *gëlwes*.)

Kfn. *j* szövégen kiesik: *müe* (kfn. *müeye*, ófn. *muoi*) 35. 15. 4., 59. 64. 5. *mühe* 217. 440. 4.

Szóelején és szóbeliséjében magánhangzó előtt megmaradt. Jelölése *i* vagy *y*: *vor iehen* 29. 2. 5. *iung* 51. 7. 4. *iarzins* 32. 9. 1. 2. *yetzlicher* 34. 13. 2. *maiestat* 51. 47. 13. stb.

Szóelején *je-* változik *i-*-vel: *ydoch* 40. 32. 5., 55. 53. 3. *ymant* 58. 60. 4. *ymant* 110. 183. 4. *itzlicher* 113. 190. 2. *itzlich* 117. 200. 3. *ymand* 114. 192. 3. *iglich* 88. 134. 2. *yder* 130. 229. 5. *yederman* 40. 32. 3. *yemandt* 41. 32. 20. *yetwederen* 43. 34. 1. *yeslichem* 43. 34. 2. *yemantz* 57. 59. 5. *yeslichen* 2. 1. 9.

6. Mássalhangzók betoldása.

A legegyszerűbb eset az, amikor két mássalhangzó között átmeneti hangként új mássalhangzó keletkezik, melynek képzési helyét főképen az előtte levő mássalhangzó határozza meg. *m* és *t* között pl. *p* vagy *b* keletkezik: *nembt* 30. 3. 3. *sambt* 31. 7. 4. 6., 34. 12. 2. *frombden* 31. 7. 1. *mitsambt* 32. 7. 1. *frömbden* 47. 42. 6. *kumbt* 31. 7. 3. *chümp* 107. 172. 1. 3. *vor sawmpte* (versäumte) 201. 394. 5. Az átmeneti mássalhangzó nélküli alakok igen ritkák s leginkább a II. kéznél fordulnak elő: *frömden* 53. 50. 17. *fremden* 117. 200. 1. 2. stb. — *n*, *l* és *t* között *d* keletkezik: *seindt* 29. 3. 3. *standt* 29. 3. 3. *abgrundt* 30. 3. 5. *kindt* 37. 22. 7. *yemandt* 41. 32. 20. *an waldt* 193. 369. 5. Átmeneti mássalhangzó nélküli alakok: *grunt* 55. 54. 2. *frewnt* 119. 204. 8. *tausent* 32. 9. 2. stb. — *t* és *d* mint átmeneti hang leginkább *n* és *l* között fordul elő: *zirtlich* 31. 6. 5. *altzeit* 32. 9. 4. *gewöndlich* 33. 10. 3. *vngewöndlich* 33. 11. 1. *aigentlich* 38. 25. 8. Átmeneti hang nélküli alakok: *offenlich* 29. 2. 3., 37. 22. 2., 42. 32. 8. *peschaidenlich* 32. 9. 4. *aigenlich* 35. 16. 4. *alzeit* 35. 15. 9. *ordenlich* 55. 52. 3.

Szóvégeken *m* után gyakran keletkezik *b*: *heiltumb* 31. 7. 5. *sumb* (Summe) 35. 15. 4. *nymb* 37. 20. 4. *freitumb* 40. 30. 1. — *n*, *s*, *r* után szóvégen gyakran található sekunder *d* vagy *t*: *babst* 29. 3. 1. *pabst* 29. 3. 2. *ymand* 114. 192. 3. *nürt* 107. 174. 4., 117. 200. 2. *nürt* 120. 206. 4. *nyemant* 37. 20. 6.

n betoldása: *sunst* 30. 3. 8. de: *súst* 194. 372. 2. (kfn. *sunst*, *sust*, régebbi *sus*).

l betoldása: *pisscholt* 120. 207. 2.

g betoldása: *gewingt* (gewinnt) 53. 50. 21.

g után gyakran keletkezik sekunder *k*: *wirdigklichen* 31. 7. 8. *dyemüetigklich* 32. 7. 1. A fordított eset, amikor *k* előtt *g* keletkezik: *mergklich* 35. 16. 3. *dangken* 32. 8. 4. stb.

d után szóvégen gyakran keletkezik *t*: *redt* (kfn. *reðe*) 2. 2. 8. *neidt* (kfn. *nít* (d)) 28. 1. 6. *farendt* ader *vñfarende* 193. 370. 2. *farunde* vñnd *vñfarendt* 194. 371. 4. stb.

7. Mássalhangzók kivetése.

Mintegy a mássalhangzók betoldásának ellentétes jelenségeként jelentkezik kfn. mássalhangzók kivetése. A mássalhangzó eltűnésének oka általában különböző lehet. Többszótagú szavak suffixumai gyakran elvesztik végkonsonansukat, az illető szótag hangsúlytalansága következtében. Más ok lehet a szó mondatbeli helyzete. Az összefüggő beszédben ugyanis gyakran keletkeznek mássalhangzócsoportok, mássalhangzóra végződő és kezdődő szavak találkozása következtében, s a nehéz kiejtés miatt az egyik mássalhangzó gyakran kiesik.

Szóvégen néha mássalhangzó után kiesik a *t*: *untugen* 29. 2. 9. *sam* 114. 192. 2.

Már a kfn.-ben elterjedt a *dar* és *hier* adverbiumok *r*-jének kiesése. A B. Jk.-ben mind a kétféle alak előfordul: *alhie* 30. 3. 1., 30. 4. 6. *Hie* 45. 38. 2. *hieigigenn* (hiesig) 208. 412. 1. *domit* 29. 2. 9. *do mit* 29. 2. 4. *dormit* 25. Reg. 195. *dar von* 50. 3. 7. *Dar in* 32. 9. 3. *darzu* 34. 12. 7.

zerstören mellett előfordul *zestören* is (4. 5. 12.). (A *zer-*, *zur-*, *zir-*nak már a kfn.- és ófn.-ben is volt *r* nélküli mellékalakja).

A *-kait* képző *k*-ja előtt gyakran kiesik a tövégi *g*: *Senftmutikait* 126. 220. 3. *parmherczikait* 126. 220. 1. 2. *gerechtikait* 126. 220. 1. 2. *driualtikait* 122. 211. 2.

Kfn. *samelen*, *samenen* = sammeln állandóan *l* nélkül fordul elő: *sammung* 51. 47. 1. 2. 3. *sich samen* 51. 47. 3. *gesamet werden* 51. 47. 8.

Kfn. *vordern*, ófn. *fordorôn* = fordern igéből gyakran hiányzik az *r*: *eyn fodern* 107. 175. 1. 3. *fuderlich* 107. 173. 4. *fodern* 124. 214. 1. *gefodert* 192. 365. 3. de: *fordert* 98. 156. 5.

A kfn. *ordenunge* *d*-je kiesik: *ornung* 16. Reg. 356. de: *ordenung*, *ordnung* is előfordul. 67. 76. 4. stb.).

Kfn. *-igi-*, *-ibi-*, *idi-* és *-egi-* hangcsoportokból gyakran kiesett a mássalhangzó *s* összevonás útján *i* ill. *ei* jött létre.⁶³ Ennek az összevonásnak a nyomait a B. Jk.-ben is megtaláljuk: *fúr geyt* (= *gibt*, kfn. *gibit*, *gít*) 173. 320. 4. de: *Gibet*, *gibt* 196. 380. 2., 175. 327. 3. stb. — *treit* (trägt, kfn. *tregit*, *treit*) 186. 347. 1.

⁶³ Paul: Mhd. Gr. 86. §.

8. Későbbi betoldások.

A legfeltűnőbb konsonantikus sajátságok:

Kfn. *w* jelölése állandóan *b*: *albeg*, *zben*, *zbain*, *ebtcklech*, *sber*, *vnbeissen* (unwissend), *verschbeigen* (189. 360. jegyzet).

Kfn. *b* jelölése néha *w*: die *g*(oldene) *wull*, k. *Wella* (Béla).

Az *l* gyakran megkettőződik: *mell*, *semell*, *soll*, *gemallen*, *sidell* (Siegel) *verstollen*, *zeill* stb. de: *gesidelt*.

n betoldása: *dem selbing*, *selbing*, de: *Der selbig*.

Kfn. *wēnec*, *weinec* (*g*) : *wenich*.

Kfn. *sēhen* praet.-a : *sachen*.

Kfn. *pf* affrikata jelölése: *pf* (*pff*). Pl. *pfarer* 26. Reg. 173. *schimpff hewsser* 26. Reg. 326. (1. sor). — Affrikációt mutat *enpfremt* (4.) = *entfremdt*, kfn. *vřemede*, *vřemde*-ből.

Eredmények.

Vizsgálódásaink eredményét a következőkben foglalhatjuk össze: a B. Jk. két fennmaradt kézírata közül a pozsonyi kódex az eredeti, míg a Cromer-kódex a pozsonyiról 1560 körül készített másolat. A jogkönyv szerkesztése valószínűleg a pozsonyi kézirat első írójától származik. A benne található jogi elemek hazai privilégiumokból, oklevelekből s több idegen jogkönyvből (Magdeburgi-jog, Sachsenspiegel, Schwabenspiegel stb.) vannak átvéve. Hatása több városunk jogéletében észrevehető (különösen Debrecenben), legnevezetesebb hatását azonban a tárnokjog (jus tavernicale) kialakulásában kell látnunk. A pozsonyi kódex keletkezési ideje, a kézirat ortográfiája után ítélve, az 1430-as évekre tehető. Budán készült, budai hivatalos vagy magánhasználatra. A kódex nyelvéről már Czvengros Béla kimutatta, hogy a bajor-osztrák nyelvjáráshoz tartozik. Az az állítása azonban, hogy a jogkönyv írói saját nyelvjárásukat követték s nem használtak kancelláriai nyelvet, ortográfiai vizsgálódásaink után, kétségtelenül megdőlt. A pozsonyi kódex helyesírása a legvilágosabban kancelláriai nyelvre utal. Ez az írásmód azonban nem egyezik meg mindenben a budai kancellária nyelvével. A legfeltűnőbb eltérés közöttük egyes középnémet sajátságok gyakori alkalmazása, különösen a kézirat

második írójánál. Ilyenek: hangsúlyos szótagok *i*-je néha *e*-vé változik. Kfn. *u* nasalis és liquida előtt gyakran *o*-vá lesz. Végződéses *e*-je gyakran lesz *i*-vé. *ver*- előszótag *vor*-ral váltakozik. Szóbelsejében *l* után *t* helyett néha *d*-t találunk. Ezen közép-német sajtásokokat csakis idegen kancellária hatásával magyarázhatjuk, nem pedig a B. Jk. középnémet nyelvjárású forrásaival, mert jogkönyvünk írói a különböző forrásokban talált részeket saját írásmódjukra átírva adják. Valószínűnek tartjuk a prágai kancellária hatását, ahol mindezen közép-német sajtások szokásosak. A prágai kancellária hatására utal ezenkívül az *-en* végződés *n*-jének gyakori megkettőzése: *-enn*. A kapcsolatot Prága és Buda között Zsigmond király személye magyarázza.

Egyebekben a B. Jk. helyesírása és hangállapota nagyjából megfelel Buda és a nyugatmagyarországi bajor-osztrák nyelvjárást beszélő városok, a 15. sz. második negyedéből származó leveleinek ortográfiájával és hangállapotával. Teljes megegyezést azonban ebben a korban még ugyanazon hazai kancellária levelei között sem találunk. A régi kfn. hosszú magánhangzók *i*, *û*, *ü* tehát jogkönyvünkben mindenütt diphthongizálódtak: *ei*, *au*, *eu*. A kfn. *ei*, *ou*, *öu*, *uo* diphthongusok > *ai*, *au*, *eu*, *ue*. Kfn. *ie*, *ae*, *üe* nem változtak. Szóelején *b* váltakozik *p*-vel. Kfn. *w* *r*, *l* és magánhangzó után *b*-vé lesz. Kfn. *pf* megmarad. Kfn. *t w* előtt néha *z*-vé lesz. *f* és *v* minden különbség nélkül váltakoznak. Nyomatát találjuk a grammatischer Wechsel-nek is. Kfn. *s* szóelején *p*, *t*, *w*, *l*, *m*, *n* előtt, szóbelsejében pedig *r* után *š*-sé lesz (a II. kéz *sch*-val jelöli). Kfn. *w*, *j* szótagvégen eltűnnek. Egyébként a hangjelölés nagyon következetlen, egységes ortográfiáról szó sem lehet.

A pozsonyi kódex 1453, 1500, 1502 és 1503-ból származó betoldásaiban egyes középnémet sajtások nagyobb mértékben érvényesülnek, mint a jogkönyv szövegében. Így a kfn. *von vone*, *vor vore* előjárók általánosan használt alakja *van*, *var*. Kfn. *-lich* *-lich* képző *-lech* alakban használatos. Ezek mellett azonban tipikus felnémet sajtásokat is találunk. Így kfn. *ei* > *ai*, *soll* (a középnémetben *sal*). Kfn. *b* szóelején állandóan *p*. Fel-tűnő még a későbbi betoldásokban a *b* és *w* váltakozó jelölése.

IRODALOM:

A) A jogkönyvekről:

- Acta Reg. Scient. Universitatis Hung. Anni 1913—1914. Fasciculus II.
(Dr. Petz Gedeon bírálja Czvengros Béla pályamunkáját: „Buda város XV. sz.-i jogkönyvének nyelvi sajátosságai.” Birálatához hozzájárul Dr. Bleyer Jakab is.)
- Amira, Karl von: Grundriß des germ. Rechts, Straßburg 1913.³ (A Grundriß der germ. Philol. szerk. H. Paul V. kötete).
- Brunner, Heinrich: Grundzüge der deutschen Rechtsgeschichte, München und Leipzig 1927.⁷
- Demko Kálmán: A szepesi szászok ősi jogélete, Lőcse 1896.
- Harmath Károly a Pozsonyi ág. hitv. ev. Főiskola 1878—79. évi Ertesítőjében a B. Jk. pozsonyi kéziratát ismerteti (3—6. lap).
- Házi Jenő, vitéz: Sopron szabad kir. város története, Sopron 1921—.
- Iványi Béla: Debrecen és a budai jog, Debrecen 1924.
- Kaindl, R. Fr.: Geschichte der Deutschen in den Karpathenländern, Gotha 1907—1911. 3 köt.
- Király János: Pozsony város joga a középkorban, M. T. Ak. 1894.
- Michnay, A. und Paul Lichner: Ofner Stadtrecht von 1244—1421. Preßburg 1845.
- Pukánszky Béla: A magyarországi német irodalom története. A legrégibb időktől 1848-ig. Bpest 1926.
- Relković Néda, Davori: Buda város jogkönyve, Bpest 1905. Művelődéstört. Ert. 12. szám.
- Salamon Ferenc: Buda-Pest története, Bpest 1878. 3 köt.
- Schröder, Richard: Lehrbuch der deutschen Rechtsgeschichte (fortgeführt von E. Frh. v. Künssberg), Berlin—Leipzig 1922.
- Timon Akos: Magyar alkotmány- és jogtörténet, Bpest 1902.

B) Nyelvészeti munkák:

- Bahder, Karl von: Grundlagen des nhd. Lautsystems, Straßburg 1890.
- Behagel, Otto: Geschichte der deutschen Sprache, Berlin und Leipzig 1928.⁵
- Böhme, O.: Zur Geschichte der sächsischen Kanzleisprache usw. Halle 1899.
- Braune, Wilhelm: Althochdeutsche Grammatik, Halle 1925. 3—4. Aufl. 3. Abdr.

- Bremer, O.: Sammlung kurzer Grammatiken deutscher Mundarten, Leipzig 1893—.
- Burdach: Vom Mittelalter zur Reformation, Halle 1893.
- Franke, Carl: Grundzüge der Schriftsprache Luthers, Halle 1913.
- Gutjahr, E.: Die Anfänge der nhd. Schriftsprache vor Luther, Halle 1910.
- Kluge, Friedrich: Etym. Wörterbuch der deutschen Sprache, Berlin und Leipzig 1924.¹⁰
- — Von Luther bis Lessing, Straßburg 1904.⁴
- Mentz, Ferd.: Bibliographie der deutschen Mundartforschung, Leipzig 1892.
- Moser, Virgil: Historisch-grammatische Einführung in die frühneuhochdeutschen Schriftdialekte, Halle 1909.
- Paul, H.: Deutsche Grammatik, I. k. Lautlehre, Halle 1916.
- — Mittelhochdeutsche Grammatik, Halle 1918.¹⁰⁻¹¹
- Reis, Hans: Die deutschen Mundarten, Berlin und Leipzig 1920.² (Sammlung Göschen.)
- Schatz, J.: Altbair. Grammatik, Göttingen 1907.
- Schmeller, Andreas: Bayr. Wörterbuch, Stuttgart-Tübingen 1827—1837.
- Schmidt, Heinrich: Die deutschen Maa. Rumpfungarns, Bpest 1928.
- Vancsa, Max: Das erste Auftreten der deutschen Sprache in den Urkunden, Leipzig 1895.
- Weinhold, K.: Bayr. Grammatik, Berlin 1867.
- Weinhold—Ehrismann: Kleine mhd. Grammatik, Wien—Leipzig 1912.⁴
- Wilmanns, W.: Deutsche Grammatik, Berlin 1911—1922.²⁻³
-

DEUTSCHE INHALTSANGABE.

In der Einleitung meiner Arbeit behandle ich die Rechtsbücher Deutschlands und Ungarns und insbesondere das Rechtsbuch der Stadt Ofen, das sog. Ofner Stadtrecht. Es ist uns in zwei Exemplaren erhalten: im sog. Preßburger Kodex und dem Cromerschen Kodex, von denen das erste Exemplar älter ist und höchstwahrscheinlich auch das Original darstellt. Der Cromer-Kodex wurde von der Preßburger Handschrift um 1560 wahrscheinlich in Preßburg kopiert. Der ältere Teil der Preßburger Handschrift (das eigentliche Rechtsbuch) rührt von zwei Personen her. Die Abfassung des Ganzen stammt wahrscheinlich vom ersten Abschreiber. Die in unserem Rechtsbuche befindlichen Rechtselemente weisen auf heimische Privilegien, Urkunden und mehrere ausländische Rechtsbücher (Magdeburger-Recht, Sachsenspiegel, Schwabenspiegel usw.) hin. Seine Wirkung erscheint im Rechtsleben mehrerer Provinzstädte Ungarns (bes. in Debrecen), seine bedeutendste Wirkung tritt aber in der Ausbildung des ung. *jus tavernicis* zu Tage. Der Preßburger Kodex wurde, wie es seine Orthographie zu bezeugen scheint, in den 30-er Jahren des 15. Jh. in Ofen, für Ofner amtlichen oder Privat-Gebrauch verfertigt. Was die Sprache des Ofner Stadtrechts anbelangt, so stellte schon Béla Czvangros fest, daß sie der bairisch-österreichischen *Ma.* angehört. Jene seine Behauptung aber, als hätten die Verfasser des Ofner Stadtrechts ihre eigene *Ma.* angewendet und keine Kanzleisprache gebraucht, wird durch unsere orthographischen Untersuchungen widerlegt. Die Orthographie der Preßburger Handschrift weist mit Entschiedenheit auf eine Kanzleisprache hin. Diese Schreibart stimmt aber nicht in allem mit der der Ofner Kanzleisprache überein. Der auffallendste Unterschied zwischen ihnen ist die häufige Anwendung mitteldeutscher Eigentümlichkeiten, bes. beim zweiten Schreiber der Preßburger Handschrift. So z. B.: das *i* in betonten Silben wird manchmal zu *e*; mhd. *u.* wird vor Nasal und Liquida häufig zu *o*; *e* wird in Endungen oft zu *i*; die Vorsilbe *uer-* wechselt mit *vor-*; inlautendes *t* wird nach *l* zuweilen zu *d*.

Diese mitteldeutschen Züge sind nur aus der Einwirkung einer fremden Kanzlei zu erklären, nicht aber aus der Wirkung der mitteldeutschen Quellen des Ofner Stadtrechts. Die Verfasser unseres Rechtsbuches schreiben nämlich die aus den fremden Rechtsbüchern übernommenen Teile immer in ihre eigene Schreibart um. Es ist wohl anzunehmen, daß die Prager Kanzlei, in der all diese mitteldeutschen Eigentümlichkeiten üblich waren, eine Wirkung ausübte. Ebenso ist die Wirkung der Prager Kanzlei in der häufigen Verdoppelung des auslautenden *n* der Endung *-en*: *-enn* anzunehmen. Die Beziehungen zwischen Prag und Ofen mochten wohl durch König Sigismund gefördert worden sein. Übrigens stimmt die Orthographie und das Lautsystem des Ofner Stadtrechts mit denen der aus dem 2.-ten Viertel des 15. Jh. stammenden Briefe der Stadt Ofen und jener Städte Westungarns überein, in denen auch die bairisch-österreichische Ma. gesprochen wurde. Eine völlige Übereinstimmung kann man aber zu dieser Zeit nicht einmal in den Briefen einer und derselben heimischen Kanzlei finden. Die alten Längen *i*, *û*, *û* sind also in unserem Rechtsbuche überall zu *ei*, *au*, *eu* diphthongisiert. Die mhd. Diphthonge *ei*, *ou*, *öu*, *uo* werden zu *ai*, *au*, *eu*, *ue*. Die mhd. Diphthonge *ie*, *ae*, *üe* bleiben unverändert. Anlautendes *b* wechselt mit *p*. Mhd. *w* wurde nach *r*, *l* und Vokal zu *b*. *pf* bleibt erhalten. Mhd. *t* wird vor *w* manchmal zu *z*. *f* wechselt mit *v*. Die Spuren des grammatischen Wechsels sind noch in vielen Fällen zu finden. Mhd. *s* wird anlautend vor *p*, *t*, *w*, *l*, *m*, *n*, inlautend nach *r* zu *š* (Bezeichnung *sch* bei der II. Hand). Mhd. *w*, *j* fallen im Silbenauslaut ab. Übrigens ist die Lautbezeichnung sehr inkonsequent, so daß von einer einheitlichen Orthographie nicht gesprochen werden kann.

In den späteren Zusätzen der Preßburger Handschrift, die aus den Jahren 1453, 1500, 1502 und 1503 stammen, kommen gewisse mitteldeutsche Eigentümlichkeiten in größerem Maße zur Geltung, als im Texte des Rechtsbuches. So erscheinen z. B. die mhd. Präpositionen *von vone*, *vor vore* immer in der Form *van*, *var*. Das mhd. Suffix *-lich*, *-lich* > *lech*. Daneben finden wir aber auch typisch oberdeutsche Lautbezeichnungen: mhd. *ei* > *ai*; *soll* (md. *sal*); mhd. *b* erscheint anlautend immer als *p*. Auffallend ist außerdem in diesen Zusätzen die wechselnde Bezeichnung von *b* und *w*.

TARTALOM:

	Lap
BEVEZETÉS	3
Németországi és hazai jogkönyvek... .. .	3
A B. Jk. forrásai és hatása hazai városainkra	13
HELYESIRÁS	17
HANGTAN	24
I. Magánhangzók	
A. A magánhangzók mennyisége	24
B. A magánhangzók minősége	25
1. Hangsúlyos szótagok	25
a) Kfn. rövid magánhangzók	25
b) Kfn. hosszú magánhangzók	29
c) Diphtongusok (1. Kfn. hosszú magánhangzók diphtongizáló- dása. — 2. Kfn. diphtongusokból keletkezett új diphton- gusok. — 3. A Kfn. diphtongus megmaradása. — 4. Kfn. diphtongusok monophhtongizálódása)	29
d) Umlaut	33
e) Ablaut	35
2. Mellékszótagok	37
a) Diphtongizálódás	37
b) Rövid magánhangzók (α) A kfn. rövid magánhangzó megma- radása. — β) Hangzókivetés. — γ) Magánhangzók betoldása)	38
3. Vokalikus sajátosságok	43
4. Későbbi betoldások	43
II. Mássalhangzók	
1. Explosivák és <i>h</i>	44
2. Spiránsok	50
3. Grammatischer Wechsel	52
4. Nasalisok és liquidák	52
5. Félhangzók	53
6. Mássalhangzók betoldása	54
7. Mássalhangzók kivetése	55
8. Későbbi betoldások	56
Eredmények	56
Irodalom	58
Deutsche Inhaltsangabe	60

